

LIETUVOS TSR MOKSLŲ AKADEMIJA
ISTORIJOS INSTITUTAS
LIETUVOS TSR ISTORIJOS PROBLEMINĖ MOKSLINĖ TARYBA

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

1976 METAI

LEIDYKLA „MOKSLAS“ • VILNIUS • 1977

INSTITUTE OF HISTORY
OF THE ACADEMY OF SCIENCES OF THE LITHUANIAN SSR
THE SCIENTIFIC PROBLEMICAL BOARD
OT THE HISTORY OF THE LITHUANIAN SSR

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN HISTORY

1976

VILNIUS

1977

INSTITUT FÜR GESCHICHTE
DER AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN DER LITAUISCHEN SSR
PROBLEMISCHER-WISSENSCHAFTLICHER RAT
FÜR GESCHICHTSFORSCHUNG DER LITAUISCHEN SSR

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

1976

VILNIUS

1977

АКАДЕМИЯ НАУК ЛИТОВСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ
НАУЧНЫЙ СОВЕТ ПО ПРОБЛЕМАМ ИСТОРИИ ЛИТОВСКОЙ ССР

ЕЖЕГОДНИК
ИСТОРИИ
ЛИТВЫ
ГОД 1976

ИЗДАТЕЛЬСТВО «МОКСЛАС» • ВИЛЬНИУС • 1977

Redakcinė kolegija

Jonas DOBROVOLSKAS, Vytautas MERKYS, Vacys MI-
LIUS, Giedrė NIUNKIENĖ, Rita STRAZDŪNAITĖ (sek-
retorė), Henrikas ŠADŽIUS, Adolfas TAUTAVIČIUS,
Bronius VAITKEVIČIUS (vyr. redaktorius),
Regina ŽEPKAITĖ (vyr. redaktoriaus pava-
duotoja)

ЕЖЕГОДНИК ИСТОРИИ ЛИТВЫ. ГОД 1976

На литовском языке

Издательство «Мокслас» ЛитССР, г. Вильнюс, 1977 г.

LIETUVOS ISTORIJOS METRAŠTIS. 1976

Redaktorė A. Bendorienė. Viršelis dailininko R. Dichavičiaus. Meninis redaktorius A. Žvilius. Techninė redaktorė A. Vaičiūnaitė. Korektorės: G. Zaščizinskienė, D. Baratinskienė
IB Nr. 1213

Duota rinkti 1977.VIII.4. Pasirašyta spausdinti 1977.XII.14. LV 13049. Popierius: spaudos Nr. 1, form. 70×90^{1/16}. 12,87 sp. l., 16,53 apsk. l. l. Tiražas 1500 egz. Kaina 2 rb 50 kp. Leidykla „Mokslas“, Vilnius, Sierakausko g. 15. Spausdino „Vaizdo“ sp., Vilnius, Strazdelio g. 1. Užsakymo Nr. 2476.

M $\frac{10604-227}{M 854(10)-77}$ Z-77

© LTSR MA Istorijos institutas, 1977

RECENZIJOS, APŽVALGOS, ANOTACIJOS

I. Lempertas. Fašistinis režimas Lietuvoje. „Mintis“. Vilnius, 1975, 200 p., 7000 egz.

Fašizmas kruvina dėme įėjo į žmonijos istoriją. Jo recidyvai neofašizmo pavidalu tebėra gyvi ir mūsų dienomis. Todėl suprantamas tas didžiulis dėmesys, kuris fašizmo istorijos problemų tyrinėjimui skiriamas mūsų šalyje ir užsienyje.

Svarbus įnašas į pastarosios problemos tyrinėjimą yra recenzuojama I. Lemperto knyga, jau pelnytai susilaukusi teigiamo įvertinimo spaudoje¹. Autorius tyrinėja lietuvišką fašizmo atmainą ir pirmą kartą mūsų istoriografijoje mėgina konkrečiai nurodyti ne tik tautininkų politinio režimo bendrybes su klasikiniais ano meto Italijos ir Vokietijos fašistiniais režimais, bet pažymi ir jo skirtumus.

Knyga parašyta skaitytoją patraukiančiu poleminiu stiliumi. Jos struktūra taip pat patogi: medžiaga padalyta ne tik į skyrius, bet ir į poskyrius, kurie padeda susirasti atsakymą į klausimą. Autorius savo mintis dėsto nuosekliai ir sklandžiai. Skaitytojui pirmiausia primenama bendroji fašizmo istorija, išaiškinama, kas gi yra fašizmas (p. 17—35), po to nagrinėjamas tautininkų atėjimas į valdžią, jų teorinės koncepcijos ir politika, įvestasis politinis režimas, pažymimas Komunistų partijos vaidmuo kovoje prieš fašizmą (p. 36—197). Taigi tiek turiniu, tiek forma I. Lemperto knyga — gražus populiaros „Lietuvos istorijos“ serijos leidinys.

Populiari serija leidiniui teikia savų privalumų, bet gali būti ir atskirų jo trūkumų priežastimi. Tai pasakytina ir apie I. Lemperto knygą. Dėl populiaraus jos pobūdžio knygoje beveik nėra istoriografinės dalies. Autorius tik simboliškai užmezga polemiką su įsivaizduojamais oponentais, kurie į klausimą „Ar buvo Lietuvoje fašizmas?“ mėgintų atsakyti neigiamai (p. 3—7). Tačiau tokių oponentų įsivaizduoti nereikia. Jie yra ir savo poziciją dėsto solidžiose knygose. Čia turime galvoje oponentus ne iš buržuazijos stovyklos (apie juos atskira kalba), bet svarbiausia Lenkijos Liaudies Respublikos istorikus nagrinėjančius Vidurio ir Rytų Europos kraštų politinę istoriją, taip pat atskirus apibendrinamojo pobūdžio tarybinių istorikų leidinius.

Kaip žinia, Lenkijos istorikų darbuose, ypač P. Losovskio monografijoje, atskleidžiamos tautininkų simpatijos fašizmui, tačiau jų įvestas Lietuvoje politinis režimas apibūdinamas kaip policinis biurokratinis ir autoritarinis². Tiesa, I. Lempertas vieną kartą nurodo P. Losovskio knygą, bet nieko neužsimena apie autoriaus koncepciją, nepolemizuoja su ja.

¹ Beržinskaitė A. Istorijos pamokas atskleidžiant.—„Komunistas“, 1976, Nr. 6, p. 76—78.

² Dyktatury w Europie Śródkowo-Wschodniej 1918—1939. Konferencja naukowa w Instytucie Historii Polskiej Akademii nauk 2—3. XII.1971. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1973, 236 p.; Łosowski P. Kraje bałtyckie na drodze od demokracji parlamentarnej do dyktatury (1918—1934). Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1972, 304 p.; Borejsza J. W. Włochy a tendencje faszystowskie w krajach bałtyckich 1922—1940.—„Kwartalnik historyczny“, 1974, Nr. 1, p. 73.

Mūsų tarybinėje literatūroje taip pat yra pareikšta naujų vertinimų. Antai „Visuotinės istorijos“ dešimtajame tome, „Antrojo pasaulinio karo istorijos“ trečiajame tome Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje 1940 m. nuversti reakciniai politiniai režimai vadinami ne fašistiniais, bet profašistiniais. Pirmą kartą taip jie pavadinti „Tarybų Sąjungos Didžiojo Tėvynės karo istorijos“ pirmajame tome. „Tarybinės istorijos enciklopedijos“ straipsnyje „Fašizmas“ apie ano meto Austrijos, Lenkijos, Rumunijos, Pabaltijo valstybių reakcinius diktatūrinius režimus pasakya, kad jie turėjo fašizmo bruožų³.

Populiarioje knygoje, suprantama, galima ir nenurodyti literatūros, su kurios teiginiais autorius nesutinka. Pakanka argumentuotai išdėstyti savo poziciją. Tačiau toks atvejis vėlgi turi vieną „silpnybę“, nes palieka „ramybėje“ oponentų argumentaciją, neatskleidžia jos spragų, ir istoriografijoje pareikšta kita nuomonė faktiškai lieka nepaneigta. Klausimas darosi atviras tuo labiau, kad fašizmo sąvoka publicistikoje ir istoriografijoje neretai yra painiojama. Ne tik „kai kas“ nelabai įsivaizduoja, kas gi yra tasai fašizmas (p. 6), bet ir dažnam publicistui fašizmas — tai kiekvienos politinės reakcijos sinonimas. Šitai taikliai savo veikaluose pastebi P. Toljatis ir P. Datas⁴.

Su marksistiniu fašizmo sąvokos supratimu I. Lempertas skaitytoją supažindina poskyryje „Kas gi tasai fašizmas“ (p. 27—34).

Pacitavęs iš G. Dimitrovo pranešimo Kominterno VII kongresui marksistinį fašizmo klasinio turinio apibūdinimą („fašizmas yra atvira teroristinė reakcingiausių, labiausiai šovinistinių, labiausiai imperialistinių finansinio kapitalo elementų diktatūra“), I. Lempertas jį laiko klasikine fašizmo definicija, nusakancia „tai, kas svarbiausia, sudaro fašistinės diktatūros esmę“ (p. 33). Su tokiu autoriaus tvirtinimu nesinorėtų sutikti. Minėtoji G. Dimitrovo pranešimo citata tėra tik marksistinės fašizmo definicijos dalis ir todėl fašizmo esmės ji pilnai nenusako.

Norėdami suprasti fašizmo esmę, t. y. tai, kas fašizmą skiria nuo kitų reakcinių politinių judėjimų ir kitų teroristinių buržuazijos diktatūros formų, privalome imti visą marksistinį apibrėžimą ištiesai, taip, kaip jį suformulavo Kominterno Vykdomojo Komiteto XIII plenumas 1933 metais: „Fašizmas yra atvira teroristinė reakcingiausių, labiausiai imperialistinių finansinio kapitalo elementų diktatūra. Fašizmas stengiasi užtikrinti, kad smulkiosios buržuazijos masės būtų monopolistinio kapitalo atrama, ir apeliuoja į pusiausvyros netekusius valstiečius, amatininkus, tarnautojus ir ypač deklasutus didžiųjų miestų elementus, taip pat siekia prasiskverbti į darbininkų klasę“⁵.

Šio apibrėžimo ištakos siekia 1923 m., kai Klara Cetkin, darydama pranešimą Kominterno Vykdomojo Komiteto III išplėstiniame plenumo, pasisakė prieš supaprastintą nuomonę, kad fašizmas esąs tik nežabotas buržuazijos teroras. „Priklausomai nuo konkrečių vienos ar kitos šalies sąlygų,— pabrėžė K. Cetkin,— fašizmas turi skirtingų bruožų, tačiau du bruožai jam būdingi visur: tai, pirmiausia, tariamai revoliucinė programa, nepaprastai meistriškai priderinta prie plačiausių visuomenės masių nuotaikų, interesų ir reikalavimų, ir, antra, labai grubus, žiaurus teroras“⁶. Kartu K. Cetkin nurodė, kad, nors fašizmo socialinė bazė yra smulkiaburžuazinė, tačiau jis tarnauja stambiajai monopolistinei buržuazijai ir fašistinė diktatūra savo klasiniu turiniu yra labiausiai reakcingų stambiosios monopolistinės buržuazijos sluoksnių valdžia.

Tolesnė istorijos raida vis naujais duomenimis patvirtindavo ir dabar patvirtina tokio požiūrio į fašizmo esmę mokslinį pagrįstumą. Neatsitiktinai fašizmą analogiškai apibrėžia ir „Mokslinio komunizmo“ žodynas, kuriame skaitome: „Fašizmas — kruvina teroristinė

³ История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941—1945, т. 1. М., 1960, с. 252, 255; История второй мировой войны. 1939—1945, т. 3. Начало войны. Подготовка агрессии против СССР. М., 1974, с. 365—369; Всемирная история, т. 10. М., 1965, с. 98; Советская историческая энциклопедия, т. 14. М., 1973, с. 975.

⁴ Тольятти П. Лекции о фашизме. М., 1974, с. 11—12; Датт Р. П. Интернационал. Очерк истории Коммунистического движения. 1848—1963. М., 1966, с. 199.

⁵ Фашизм, опасность войны и задачи Коммунистической партии. Тезисы, принятые XIII пленумом ИККИ по докладу т. Куусинена.— В кн.: XIII пленум ИККИ. Стенографический отчет. М., 1934, с. 589.

⁶ Цеткин К. Наступление фашизма и задачи пролетариата (Доклад т. К. Цеткин на расширенном пленуме Исполкома Коминтерна). М., 1923, с. 14.

labiausiai reakcinių, šoviniščių ir agresyvių išnaudotojiškų klasių būrių diktatūra, pagimdyla bendrosios kapitalizmo krizės. Nuo kitų reakcinių diktatūros formų fašizmas skiriasi savo plačiais ryšiais su tam tikra, pakankamai gausia gyventojų dalimi, nepriklausančia valdančiąjai klasei, savo sugebėjimu mobilizuoti ir politiškai jas suaktyvinti išnaudotojiškos santvarkos interesais" ⁷ (Pabraukta mūsų. — M. T.). Pastarasis požymis išskiria ir neofašizmą iš įvairių ultradešiniųjų radikalių ir ekstremistinių politinių srovių bei organizacijų. Šiuolaikinio fašizmo atstovai yra „tie ultradešinieji, teroristinės diktatūros šalininkai, kurie apeliuoja į liaudies mases, moka nukreipti jų politinį aktyvumą kapitalistinei santvarkai ginti" ⁸.

I. Lempertas taip pat pritaria, kad „masinei bazei fašizmas skiria nepalyginti daugiau dėmesio, negu visos kitos buržuazijos diktatūros formos“ (p. 35), tačiau šią fašizmo ypatybę laiko lygiareikšme su kitais jo bruožais.

Įmdamasis nagrinėti tautininkų politinį režimą Lietuvoje, autorius svarbiausia akcentuoja tai, kad bendrosios fašizmo savybės skirtingose šalyse pasireiškia savaip. Kiekvieną tautininkų politinio režimo neatitikimą įprastiniam fašizmo standartui jis vadina fašistinės diktatūros Lietuvoje ypatybe.

Recenzuojamoje knygoje randame nurodytas svarbesniasias tautininkų politinio režimo ypatybes.

Skirtingai nuo Italijos ir Vokietijos, kur fašistinis judėjimas prasidėjo tarp deklasuo-tų, karo demoralizuotų smulkiosios buržuazijos elementų bei liumpenproletary, Lietuvoje jis susiformavo ne kaip smulkiaburžuazinis. Nuo pat pradžių čia jis ėjo ne „iš apačios“, ne „iš kairės“, o „iš dešinės“ [...] Tai, kad lietuviškasis fašizmas neturėjo masinės bazės smulkiojoje buržuazijoje, lėmė ir fašistų kelią į valdžią. Jie negalėjo užgrobti valdžios, remdamiesi masiniu judėjimu, kaip Italijoje ir Vokietijoje, dėl to griebėsi slapto sąmokslu, kurį naktį įvykdė karininkų grupė, panašiai kaip Bulgarijoje 1923 m. birželio mėn. (p. 54).

Klasikinio fašizmo šalyse, ypač Vokietijoje, ypatinga reikšmė buvo teikiama antika-pitalistinei demagogijai. Hitlerininkai save vaizdavo kapitalizmo priešais, savo partiją pavadino nacionalsocialistine. Tautininkai Lietuvoje vengė plačiau panaudoti tokį kozi-rį (p. 58).

Lietuvoje fašizmas, neturėdamas pakankamai tvirtų pozicijų, stengėsi remtis visomis buržuazijos frakcijomis (p. 68).

Atsilikusioje Lietuvoje, kur pramonės koncentracija buvo nepalyginti menkesnė, negu, sakysim, Vokietijoje, o fašistų valdžios pozicijos daug silpnesnės, valstybės kišimasis į ekonominį gyvenimą, bandymai reguliuoti ekonomiką buvo ne tokie ryžtingi ir labiau riboti, kaip Vokietijoje. Bet bendra tendencija, nors ir mažiau ryški, buvo ta pati (p. 82).

Lietuvos miesto buržuazija buvo nestipri, ir ji neišvengiamai turėjo susijungti su buožija ir dvarininkija, kad bendromis jėgomis stiprintų fašistų valdžią. Tai buvo svarbi fašistinio režimo Lietuvoje ypatybė (p. 82). Ilgainiui miesto buržuazijos vaidmuo didėjo, fašistų režimas vis labiau orientavosi į stambiosios pramoninės bei prekybinės buržuazi-jos monopolijų reikalus (p. 90).

Normalios konjunktūros sąlygomis tautininkai sugebėjo laviruoti, remdami čia vieną, čia kitą buržuazijos frakciją, daugiau ar mažiau išreikšdami ne tik monopolijų, bet ir kitų buržuazijos sluoksnių interesus [...]. Prasidėjus krizei, fašistų ekonominiai, taip pat socialiniai bei politiniai resursai sumenkėjo, sumažėjo galimybės manevruoti. Pačios kapi-talistų klasės viduje paastrėjo prieštaravimai. Klasinė fašizmo bazė siaurėjo, tautininkai vis pastebimiau orientavosi į reakcingiausių stambiojo, monopolistinio kapitalo sluoksnius (neužmiršdami, žinoma, ir stambiųjų žemvaldžių). Smulkesnių žemvaldžių interesų buvo mažiau paisoma (p. 90).

Tautininkai labai daug dėmesio kreipė į valstiečius, kurių didžiulė dalis — beveik 80 000 — priskirtina kaip tik viduriniams sluoksniams. Tad bendraja prasme galima sa-kyti, kad tautininkai ėjo nacistų ir Musolinio juodmarškinių pramintais takais, t. y. ypa-tinę reikšmę teikė vidurinių sluoksnių mulkinimui. Bet, kalbant konkrečiau, pastebimas

⁷ Научный коммунизм. Словарь. Под ред. акад. А. М. Румянцева. М., 1975, с. 379.

⁸ Зародов К. Сущность неофашизма и некоторые вопросы тактики коммунистического движения. — В кн.: Современный фашизм: его обличье и борьба с ним. Прага, 1975, с. 14.

ir svarbus skirtumas — miesto viduriniams sluoksniams tautininkai skyrė kur kas mažiau dėmesio (p. 92).

Fašizmo lietuviškojo varianto socialinės ekonominės sferos ypatumai: finansinis kapitalas Lietuvoje ilgainiai susiformavo ir ėmė vaidinti nemažai vaidmenį, bet lemiamų pozicijų neužėmė. Dėl to LKP CK plenumas, 1938 m. apibūdindamas fašistų valdžios Lietuvoje klasinį turinį, pabrėžė, kad tai „atvira teroristinė labiausiai reakcinių, labiausiai šovinistinių ir labiausiai grobuoniškų stambiojo kapitalo elementų diktatūra“ (p. 101—102). Kadangi apibūdinti Lietuvos stambųjų kapitalą kaip imperialistinį būtų neteisinga, tai LKP CK jį apibūdino kaip grobuonišką (p. 103).

Igyvendindami savo politinius idealus, tautininkai susidūrė su sunkumais [...]. Dėl to politinė sistema nemažai metų su tam tikrais vingiais buvo pertvarkoma fašistiniais principais. Kai kurie tautininkų veiksmai, bent pirmajame etape, pilnai neatitiko jų idealų, buvo kompromisiniai. Taigi, nors politinė tautininkų doktrina anaipol nebuvo originali, fašistinio režimo politinė organizacija Lietuvoje turėjo nemažai savitumų (p. 113). Fašistų klika nesuskonsolidavo iki pat pabaigos, kova tęsėsi, kol fašizmas žlugo (p. 117).

Nesugebėję išugdyti masinio judėjimo, fašistai iki 1936 m. tai bandė kompensuoti bendradarbiavimu su kitomis partijomis, siekdami iš jų įtakoje esančių masių susiformuoti lyg ir netiesioginę bazę. Šitai buvo derinama su pastangomis konsoliduoti visas buržuazijos grupes. Tai buvo svarbi Lietuvos fašizmo ypatybė (klasikinis fašizmas nepripažįsta jokių partijų, išskyrus fašistinę; p. 117).

Tautininkai savo tikslo nepasiekė — nei minėtų partijų masių nelaimėjo, nei buržuazijos nesukonsolidavo (p. 119). Tai, kad fašistams nepasisekė suvienyti sau artimiausiu klasinių jėgų, buvo dar viena fašistinio režimo Lietuvoje ypatybė (p. 120). Fašizmo klasinės bazės susiaurėjimas ketvirtojo dešimtmečio viduryje, netekus dalies buožijos paramos, bylojo apie fašizmo kracho pradžią, o opozicinių partijų atstovų pasitelkimas į vyriausybę (1939) reiškė, jog fašistinis režimas atsidūrė prie bedugnės (p. 121).

Fašizmo ir militarizmo sąjunga Lietuvoje turėjo savų ypatybių. Lietuvos fašizmo sistemoje militarizmas nevaidino tokio vaidmens, kaip senas militaristines tradicijas turėjusioje Vokietijoje [...]. Grobuoniška fašizmo prigimtis čia reiškėsi kitaip. Nepaisant didžiulių propagandinio aparato pastangų, kariuomenė nebuvo visiškai integruota į fašistinę sistemą (p. 137—138). Tautininkai taip pat nesugebėjo sukurti masinio smogikų tipo teroro organo, ir šitai buvo viena iš Lietuvos fašizmo ypatybių (p. 140).

Tautininkai neskelbė genocido, jų šovinizmas nesirėmė rasizmo teorija. Tautininkus varžė ir labai stiprios tautinių mažumų buržuazijos kapitalo pozicijos pramonėje, prekyboje, finansuose. Iš esmės fašistų diktatūra Lietuvoje tam tikru mastu išreiškė ir šios buržuazijos interesus. Pastaroji fašistinio režimo Lietuvoje ypatybė darė įtakos tautininkų nacionalizmui (p. 155).

Iki galo monopolizuoti ir unifikuoti dvasinio šalies gyvenimo, taip pat masinės komunikacijos priemonių fašistams nepavyko. Tai buvo viena lietuviškojo fašizmo ypatybių (p. 161—162). Tautininkai nesugebėjo net savo partijos paversti masine. Ir pati partija nebuvo pakankamai patikima (p. 165).

Fašistų vyriausybė nebuvo monolitinė, įvairių buržuazijos frakcijų, orientacijų veikėjai vienas su kitu konkuravo, o tai lėmė įvairius, kartais skirtingus vyriausybės nusistatymus (p. 169).

Atskleisdamas šiuos tautininkų politinio režimo skirtumus nuo klasikinio fašizmo, autorius praturtina mūsų istoriografiją nagrinėjamu klausimu. Tik tokiu atveju jau nebepakanka įprastinių argumentų fašizmui įrodyti, nes atvira stambiojo kapitalo diktatūra, antikomunizmas ir politinis teroras — ne fašizmo atradimas ir ne jo monopolis. Dar iki atsirandant fašizmui, V. Leninas 1910 m. rašė apie dvi buržuazijos sukurtas valdymo sistemas, dan jos kovos prieš darbininkų judėjimą metodus, kurie čia pakeičia vienas kitą, čia susipina įvairiais deriniais: „Tai pirma, prievartos metodas, atsisakymo nuo bet kurių nuolaidų darbininkų judėjimui metodas, visų senųjų ir atgyvenusių institutų rėmimo metodas, nesutaikinamo reformų neigimo metodas [...]. Antrasis metodas, — metodas „liberalizmo“, žingsnių, daromų politinių teisių išsivystymo linkme, reformų, nuolaidų ir t. t. linkme [...]. Perėjimai nuo prievartos sistemos prie tariamųjų nuolaidų sistemos yra

būdingi visų Europos šalių istorijai per pastarąją pusę šimtmečio ir įvairios šalys daugiausia išvysto to ar kito metodo taikymą per tam tikrus laikotarpius"⁹.

Recenzuojamos knygos privalumai ir kai kurios spragos padeda geriau suprasti, kodėl minėtuose sąjunginiuose leidiniuose Pabaltijo valstybių (Lietuvos, Latvijos ir Estijos) reakciniams politiniams režimams 1939—1940 m. apibūdinti yra panaudota gana dialektiška profašizmo sąvoka (autorius, deja, apie ją savo nuomonės nepareiškė).

Taigi, tyrinėjant fašizmo Lietuvoje problemą, padaryta nemaža. Didelis įnašas čia priklauso I. Lempertui. Ir vis dėlto dar negalime laikyti darbą baigtu. Būtina toliau gilinti 1926—1940 m. Lietuvos istorijos faktų teorinį įprasminimą, taip argumentuoti išvadas, kad jos kuo nuosekliau derintųsi su naujausiais marksizmo mokslo teoriniais teiginiais.

I. Lemperto knyga „Fašistinis režimas Lietuvoje“—populiarus leidinys ir, suprantama, daryti priekaištų autoriui, kad jis tą ar kitą klausimą nepakankamai išsamiai išnagrinėjo, neturime pagrindo. Tačiau mintys, kurios kilo skaitant recenzuojamą knygą, manau, gali padėti autoriui ir kitiems fašizmo problemos tyrinėtojams plėsti, gilinti savo teiginių pagrindimą. Norisi palinkėti autoriui greta šios populiarios knygos pateikti visuomenei ir monografinį darbą, kuriame būtų visapusiškai atsakyta į istoriografijoje iškilusius klausimus.

Mindaugas Tamošiūnas

A. Rakūnas. Klasių kova Lietuvoje 1940—1951 metais. „Mokslas“. Vilnius, 1976, 216 p., 10 000 egz.

Klasių kovos klausimas kelia ne tiktai plačiosios visuomenės, bet ir mokslo susidomėjimą. Visapusiškai neišnagrinėjus šių klausimų, negalima pilnai atskleisti ir socializmo kūrimo respublikoje proceso. Klasių kovos patyrimo studijavimas ir apibendrinimas turi neabejotiną praktinę reikšmę daugeliui šalių, kurioms socializmo kūrimas dar prieš akis. Niekada taip neišryškėja buržuazijos klasinis ribotumas, antiliaudinis veikimas ir tautos nacionalinių interesų išdavystė, kaip pereinamuoju iš kapitalizmo į socializmą laikotarpiu.

Klasių kova mūsų respublikoje pereinamuoju iš kapitalizmo į socializmą laikotarpiu, vykdoma kaip dėsningas reiškinys, turėjo kai kurių ypatumų. Tie ypatumai priklausė pirmiausia ne tiek nuo klasių kovos aštrumo ir formų įvairovės, kaip teigia autorius (p. 4), kiek nuo to, kad respublikos darbo žmonės, kurdami naują visuomenę, galėjo pasinaudoti brolišku tarybinių respublikų, sukūrusių socializmo pagrindus, visapusiška pagalba bei patirtimi.

Iki šiol sukaupta gausi medžiaga įvairiu pavidalu—dokumentais, atskiriomis knygutėmis, straipsniais, grožine literatūra—yra pasiekusi skaitytoją. Tos medžiagos pagrindinis privalumas yra tai, kad ji labai prieinama forma demaskuoja lietuvių buržuazinių nacionalistų nusikalstamą lietuvių tautai veiklą. Tačiau iki šiol mes pasigedame apibendrinamojo pobūdžio darbų. Tai padaryti ėmėsi A. Rakūnas. Autorius, remdamasis gausia faktine medžiaga, atskleidžia įvairias klasių kovos formas, partijos ir tarybinės vyriausybės priemonės buržuazijos pasipriešinimui slopinti. Jis įtikinamai demaskuoja lietuvių buržuazinių nacionalistų-emigrantų pastangas nusimti kaltę už nusikalstamą lietuvių tautai veiklą vokiečių fašistų okupacijos metais, už banditinio pogrindžio organizavimą pokario metais ir jo žiaurumus.

Mūsų respublikoje vykusios klasių kovos istorijoje pereinamuoju iš kapitalizmo į socializmą laikotarpiu galima išskirti tris pagrindinius etapus: 1) socializmo kūrimo pradžią 1940—1941 m., 2) Didysis Tėvynės karas ir 3) liaudies ūkio atstatymas ir socializmo kūrimas 1945—1951 m. Į tokius etapus ir suskirstyta recenzuojamoji knyga.

Autorius pagrįstai parodo, kad 1940—1941 m. buvo taikaus socializmo kūrimo metai, kai nuverstos išnaudotojų klasės ir senojo režimo šalininkai tik telkėsi ginkluotai kovai ir laukė patogaus momento ją pradėti. Dėl tuo metu susidėjusių nepalankių vidaus ir tarptautinių aplinkybių kontrrevoliucija vengė ginkluotos kovos, laukė fašistinės Vokietijos užpuolimo, kaip patogaus momento pereiti prie atviros ginkluotos kovos prieš Tarybų valdžią.

⁹ Leninas V. I. Raštai, t. 16, p. 320.

Knygoje pabrėžiama, kad „[...] liaudyje susikaupė tiek daug neapykantos fašistiniam, plutokratiniam režimui ir, prasidėjus revoliucijai, visa tai prasiveržė galinga jėga. Darbo žmonės buvo pasiryžę ne tik įgyvendinti krašte demokratizmą, bet ir panaikinti kapitalistinę santvarką. Prieš liaudies jėgą nuverstosios buržuazinės klasės buvo bejėgės, priblokštos ir iki karo nedrįso priešintis“ (p. 18). Autorius visiškai teisingai parodo Lietuvos darbo žmonių lemiamą vaidmenį socialistinėje revoliucijoje — jie iškovojo pergalę. Tačiau nereikia užmiršti ir prieššo stovyklos. Lietuvių buržuazija nei ekonomiškai, nei politiškai nebuvo vieninga. Didžiausius prieštaravimus buržuazijos stovykloje sukėlė krašto gyvenimo fašizavimo pasekmės. Raudonosios armijos įgulų buvimas Lietuvoje, vykęs antrasis pasaulinis karas, taikus revoliucijos vystymasis demoralizavo lietuvių buržuaziją. Štai dėl ko lietuvių buržuazija negalėjo aktyviau priešintis nei socialistinei revoliucijai, nei socializmo kūrimui.

Vertinant daugelį įvykių bei reiškinių, reikia rasti pagrindą, kuriuo remtusi visi vertinimai. Toks pagrindas, vertinant 1940 m. įvykius, turėtų būti klausimas, koks buvo revoliucijos pobūdis nuo pat jos pradžios. Autorius neabejoja, kad nuo pat 1940 m. birželio įvykių revoliucija buvo socialistinė. Daugumos kitų to meto įvykių vertinimai yra pajungti šiai pagrindinei koncepcijai, tačiau ne visuomet jie yra pakankamai preciziški ir išsamūs. Antai autorius rašo, jog buvo labai svarbu „kuo skubiausiai paleisti politinius kalinius, nes fašistiniai reaccionieriai galėjo su jais fiziškai susidoroti“ (p. 20). Visiškai nepaneigiant fizinio susidorojimo galimybes, reikia pabrėžti, kad politiniai kaliniai, ypač komunistai, Liaudies vyriausybei buvo reikalingi kaip didelė naujojo gyvenimo kūrimo jėga, kaip ištikimi klasių kovoje užsigrūdinę žmonės, pasiryžę nuosekliausiai įgyvendinti politinius ir socialinius ekonominius pertvarkymus. Autoriui reikėjo pabrėžti, kad Lietuvių tautininkų sąjunga (kitos buržuazinės politinės partijos neveikė nuo 1936 m.) ir visos buržuazinės organizacijos turėjo būti nedelsiant uždarytos, kaip kontrrevoliucijos židiniai. Tai buvo susiję su revoliucijos socialistiniu pobūdžiu.

Klasių kovos klausimai yra nepaprastai sudėtingi. Priemonės, kurių ėmėsi partija ir tarybinė vyriausybė, buvo teisingos, laiko padiktuotos. Viena tokių priemonių buvo kontrrevoliucinių elementų ištrėmimas iš respublikos karo išvakarėse. Sudėtingomis aplinkybėmis teko dirbti žmonėms, kurių dauguma neturėjo reikiamo pasirengimo ir žinių. Tačiau jie žinojo, už ką kovoja, gerai pažino savo klasinius priešus, buvo kupini entuziazmo. Klaidų ir kai kurių negatyvinių reiškinių, slopinant klasinio priešo priešinimąsi, nepavyko išvengti. Partija juos pasmerkė.

Šią problemą autorius gvildena, pateikdamas iš esmės negatyvų jos vertinimą (p. 27).

Todėl liko neatskleistas svarbiausias dalykas — kaip valdžios įgyvendinamos priemonės prisidėjo prie klasinio priešo slopinimo ir hitlerininkų agentūros silpninimo. Yra žinoma, kad Vilniuje ir Kaune buvo likviduoti kontrrevoliuciniai nacionalistų veikimo centrai. Tai yra faktai, su kuriais negalima nesiskaityti.

Klasių kovos Lietuvoje 1940—1941 m., kaip ir kitais laikotarpiais, negalima visapusiškai nušviesti, neišnagrinėjus ir nepanaudojus didžiulio kitų tarybinių respublikų sukaupto patyrimo, neatsižvelgus į jų visapusišką pagalbą kuriančiai socializmą lietuvių tautai. Proletariato diktatūra vykdo ne tik slopinamąją funkciją, bet ir ūkinę, kultūrinę, auklėjamąją. Nuo pastarųjų funkcijų sėkmingo įgyvendinimo daug priklausė ir klasių kovos aštrumas bei mastas.

Knygos autorius yra žinomas kaip Didžiojo Tėvynės karo istorijos tyrinėtojas. Dėl to ir skyrius, liečiantis karo metus, parašytas kompaktiškiau. Parodoma, kad karo pradžioje lietuvių buržuaziniai nacionalistai visai rėmė priešą, padėjo jam naikinti tai, ką darbo žmonės buvo pasiekę tarybiniais metais. Nacionalistų dalyvavimas masinėse žudynėse buvo ryškus klasinio pobūdžio — pirmiausia buvo stengiamasi išžudyti visus potencialius okupantų vokiečių priešininkus. Hitlerininkai savo tikslams pajungė nacionalistų sudarytą vietinę administraciją, pastarąją paversdami paklusniu savo politikos įrankiu. Lietuvių nacionalistų „pogrindinis“ judėjimas okupantams buvo nepavojingas, nes iš esmės stabdė aktyvią antihitlerinę lietuvių tautos kovą. Artėjant Raudonajai armijai prie Lietuvos, nacionalistai pradėjo atvirai ruošti kovai prieš Tarybų valdžią. Visi jie, be pažiūrų skirtumo, savo likimą surišo su hitlerininkų likimu. Tokios išvados yra visiškai pagrįstos.

Didysis Tėvynės karas buvo didžiausias pažangos, kurios priekyje ėjo Tarybų Sąjunga, jėgų susidūrimas su smogiamosiomis reakcijos, imperializmo jėgomis. Čia buvo sprendžia-

mas žmonijos socialinės pažangos klausimas. Viso pasaulio reakcinės jėgos fašizme matė pagrindinę jėgą, galinčią užkirsti kelią pažangai. Nepriklausomai nuo politinių pažiūrų, norų, siekimų tas jėgas mes pagrįstai laikome hitlerininkų talkininkais. Į lietuvių buržuazinių nacionalistų veiklą karo metais mes turime žiūrėti tik kaip į talkininkavimą vokiškajam fašizmui. Ir ne daugiau. Karo metais, kaip niekad, išryškėjo lietuvių buržuazijos klasinis ribotumas, nacionalinių interesų išdavystė. Neatsitiktinai dar karo metų partiniuose dokumentuose buvo vartojamas terminas „lietuviškai-vokiškieji nacionalistai“.

Autoriaus dėstomos mintys kartais nesiderina su šia istorine koncepcija. Jis nacionalistus kartais vaizduoja atitrauktai nuo bendrų karo reikalų, kaip atskirą ir savarankiškų interesų jėgą. Tačiau iš tikrųjų visi lietuvių buržuaziniai nacionalistai nuo pirmos iki paskutinės karo dienos bendradarbiavo su priešu. Tik su jo pagalba tikėjosi restauruoti kapitalistinę santvarką. Kitos jėgos nebuvo. Lietuvių buržuaziniai nacionalistai hitlerinės okupacijos metais negalėjo turėti net menkiausio savarankiškumo. Ne nuo jų vadovų, juo labiau eilinių narių norų priklausė jų funkcijos. Yra įrodyta, kad lietuvių buržuazinių nacionalistų vadovai dar iki karo žinojo hitlerininkų planus išnaikinti lietuvių tautą ir, nepaisant to, aktyviai talkininkavo nacistams.

Neatsižvelgęs į šias aplinkybes, autorius kartais nukrypsta į abejotinus vertinimus, kaip antai: „hitlerininkai, numatė kolonizuoti Lietuvą, nenorėjo stiprinti J. Ambrazevičiaus vyriausybės“ (p. 111); „tai, kad hitlerininkai įvedė okupacinę civilinę valdžią ir paleido „laikinąją vyriausybę“, buvo priemonės atsikratyti nacionalistų“ (p. 130) ir kt. Priešingai, hitlerininkai buvo suinteresuoti pastaruosius turėti savo tarnyboje. Galima kalbėti tik apie atskirų žmonių ar buržuazinių grupių iškėlimą į pirmą planą. Pačiam J. Ambrazevičiui buvo siūloma, nekeltiant jokių „valstybingumo“, „savarankiškumo“ klausimų, reformuoti savo „vyriausybę“ į bet kokią „komitetą“, „tarybą“ ar panašų organą.

Rengdamas paskutinį darbo skyrių, autorius panaudojo naujų, iki šiol neskelbtų, dokumentų. Tai, be abejo, darbo privalumas. Jis parodė, kad buržuazinio nacionalistinio pagrindžio teroras, buožių priešinimasis buvo nukreiptas prieš socializmo kūrimą respublikoje. Klasiniai priešai įnirtingai kovojo prieš žemės reformą, vėliau — prieš žemės ūkio kolektyvizaciją, bandė žlugdyti Tarybų valdžios masines politines kampanijas, ekonomines, socialines, ideologines priemones, žudė partinius, tarybinius bei komjaunimo aktyvistus. Buožijos, kaip klasės, likvidavimas, ištisinė kolektyvizacija pakirto socialinę nacionalistinio pagrindžio bazę, parengė dirvą jam likviduoti. Organizuotas ginkluotas pagrindis respublikoje išnyko 1951 metais.

Kai kurie autoriaus pateikti teoriniai apibendrinimai nėra nauji ir originalūs. „Klasių kova Lietuvoje, — rašo autorius, — ypač hitlerinės okupacijos pradžioje, ir aštrūs antagonistinių klasių susidūrimai pokario metais, perėję į ginkluotą kovą, leidžia daryti išvadą, kad atitinkamais šio laikotarpio klasių kovos etapais respublikoje pasireiškė pilietinio karo elementų“ (p. 213). Apie pilietinio karo požymius jau seniai rašo Latvijos TSR istorikai, tyrinėjantys analogišką savo respublikos raidos laikotarpį¹.

Kelia abejonių pilietinio karo elementų buvimas Lietuvoje. Klasių kovos paastrėjime, ginkluotos kovos formose gali būti pilietinio karo elementų, bet gali ir nebūti. Šį klausimą reikia kiekvienu atveju specialiai studijuoti. Pateikiant minėtą vertinimą, nereikėtų užmiršti, kad Lietuva buvo TSRS sudėtyje ir prasidėjęs karas nuo pat pirmos dienos buvo visos tarybinės liaudies karas prieš vokiškuosius fašistinius grobikus.

Didelių abejonių kelia ir autoriaus teiginys, kad buržuazinė ideologija niekad nebuvo įsivyravusi Lietuvoje (p. 172). Ir tai taikoma net buržuazinės Lietuvos valstybės laikotarpiui! Tai kokia gi ideologija tuo laiku galėjo viešpatuoti? Reikėtų sukurti socializmo pagrindus respublikoje, kad partija galėtų pasakyti, jog nuo dabar galutinai įsigalėjo socialistinė ideologija.

Knygoje yra nemažai netikslumų, abejotini kai kurie knygos mokslinio aparato su tvarkymo klausimai (pvz., vienos išnašose nurodomas autorius ir straipsnio pavadinimas, kitose — tik straipsnių rinkinys arba žurnalas, ne visuomet iš teksto ir išnašos matyti dokumento, kuriuo autorius rėmėsi, pobūdis ir kt.).

¹ История Латвийской ССР. Рига, 1971, с. 646.

Nepaisant kai kurių veikalo trūkumų bei spragų, A. Rakūno knyga yra vertingas indėlis į tarybinę istoriografiją, geras pagrindas toliau tirti sudėtingą klasių kovos problemą socializmo kūrimo metais.

Jonas Dobrovolskas

Поболь Л. Д. Славянские древности Белоруссии. (Ранний этап зарубинецкой культуры). «Наука и техника». Минск, 1971, 232 с., 4700 экз.; Поболь Л. Д. Славянские древности Белоруссии. (Могильники раннего этапа зарубинецкой культуры). Минск, 1973, 280 с., 5300 экз.; Поболь Л. Д. Славянские древности Белоруссии. (Свод археологических памятников раннего этапа зарубинецкой культуры — середины III в. до н. э. по начало II в. н. э.) Минск, 1974, 422 с., 1850 экз.

Lietuvos archeologai su dideliu dėmesiu stebi savo kaimynų baltarusių archeologijos darbus. Ir tai suprantama: būdami kaimynai, turime daug bendrų klausimų, problemų, liečiančių abi respublikas. Ne viena archeologinė kultūra, paplitusi tiek Lietuvos, tiek Baltarusijos teritorijoje, yra tiriama abiejų respublikų archeologų. Baltarusijos archeologai pastaruoju metu labai intensyviai dirba, tirdami tolimąją savo krašto praeitį. Pasirodė nemažai apibendrinančių darbų, tarp kurių svarbią vietą užima recenzuojama L. Pobolio gausiai iliustruota monografija apie 70 sp. l. apimties. Ją sudaro 3 atskiros knygos, skirtos vienam klausimui,—labai ryškiai Baltarusijos pietiniuose rajonuose paplitusiai Zarubincų kultūrai, pavadintai pagal Ukrainoje tyrinėjamą paminklą. Mums šios kultūros tyrinėjimai yra įdomūs ir svarbūs tuo, kad šiaurėje ji siekia brūkšniuotosios keramikos kultūrą, paplitusią centrinėje bei šiaurės vakarinėje Baltarusijoje ir rytinėje Lietuvos dalyje. Tad Zarubincų kultūros tyrinėjimai gali patikslinti brūkšniuotosios keramikos kultūros arealo pietines ir rytines ribas, kartu ir rytinių baltų paplitimo ribas, nes šiuo metu jau niekas neabejoja baltiška brūkšniuotosios keramikos kultūros kilmė.

Pirmoje knygoje L. Pobolis plačiai apibūdina vieną būdingiausių ankstyvosios Zarubincų kultūros paminklų kompleksą — Čaplino piliakalnį, gyvenvietes ir kapinyną, kurio didelę dalį yra tyrinėjęs pats autorius. Pirmiausia aptariami piliakalnio tyrinėjimai ir radiniai (p. 9—49) bei kiek atokiau esančios gyvenvietės (p. 49—69). Tačiau didžiausias dėmesys skirtas kapinyno tyrinėjimams apžvelgti (p. 71—143). Autorius plačiai apibūdina laidoseną, kapų inventorių, kuris aptiriamas atskiromis radinių grupėmis. Bene plačiausiai apibūdintos latėninės segės: pateikiama jų tipologinė charakteristika. Knygos pabaigoje (p. 144—187) daromas išvados apie Zarubincų kultūros gyventojų pagrindinius verslus, namų ūkį, visuomeninius santykius, ideologiją. Pažymėtina, jog autorius, remdamasis Čaplino archeologine medžiaga, iš esmės vienu kapinynu, daromas išvadas išplečia visai Zarubincų kultūrai. Čaplino kapinyną autorius laiko ankstyvosios Zarubincų kultūros etalonu. Remdamasis vien šiuo kapinynu, L. Pobolis išskiria tris Zarubincų kultūros vystymosi stadijas. Paanalizuotos latėninės segės, išskirtos jų grupės yra pagrindinis šių stadijų datavimo kriterijus.

Pirmoji stadija, autoriaus pavadinta „befibuline“ (segių kapuose dar nėra), datuojama III a. pirmąja puse ir II a. pr. m. e. Šiai pačiai ankstyvajai Zarubincų kultūros stadijai būdinga ryšiai su skitiškuoju pasauliu; tai ir leido autoriui datuoti nagrinėjamos kultūros pradžią. Antroji stadija pagal autorių siedintina su ankstyvosiomis latėninėmis segėmis, pagal kurias ji datuojama nuo II a. pr. m. e. vidurio iki I m. e. a. vidurio, ir, pagaliau, trečiąjai stadijai būdingos vėlyvesnės latėninės segės, datuojamos I m. e. a. ir II a. pradžia.

Taigi ankstyvąją Zarubincų kultūrą autorius datuoja nuo III a. pr. m. e. vidurio iki II m. e. a. pradžios. Knyga baigiama kai kuriais diskutuotinais klausimais. Pirmiausia autorius bando aiškinti Zarubincų ir Milogrado kultūrų santykius. Toliau išskiria tris lokalinis Zarubincų kultūros variantus (1. Dnepro aukštupio, 2. Pripetės arba Polesės ir 3. Padneprės vidurupio variantas). Tačiau, remiantis vieno paminklo kompleksu, tai padaryti neįmanoma,— tokios išvados nekyla ir iš visos knygos dėstymo. Dėl to autoriui neišvengiamai teko remtis ir kitais šios kultūros paminklais. Aštriausiai diskutuojama dėl Zarubincų kultūros genezės bei etninės jos priklausomybės. Autoriaus pozicija dėl etni-

nės šios kultūros priklausomybės jau iš pat pradžių yra aiški ir besalygiška. Tai matyti ir iš paties monografijos pavadinimo «Словянские древности Белоруссии». Apskritai dauguma tyrinėtojų yra tos nuomonės, jog ši kultūra slaviška, ir bando ją sieti su vėlesniuose rašytiniuose šaltiniuose minimomis rytų slavų gentimis, todėl autorius išvada dėl etninės šios kultūros priklausomybės yra visai priimtina, tik ji neturėtų būti apriorinė, bet remtis svaresniais ir nuoseklesniais argumentais. Tai ypač svarbu dar ir dėl to, kad pastaruoju metu archeologinėje literatūroje yra ir kitokių nuomonių šiuo klausimu. Kai kurie tyrinėtojai laiko ją vakarų kilmės ir siedina su Pamaro kultūra (J. Kucharenka), kiti (V. Sedovas) mato joje ir baltų palikimą. V. Sedovas bando ieškoti ryšių tarp šios kultūros ir rašytiniuose šaltiniuose minimų galindų (ГОЛЯДЬ). Griežčiausios kritikos susilaukė V. Sedovo nuomonė,—ją L. Pobolis kategoriškai atmeta. Tik, polemizuodamas su V. Sedovu, autorius nepateikia svaresnių argumentų, pasitenkindamas vienu pačių kraštutinių: jis nuneigia hidronimų ir toponimų reikšmę, sprendžiant atskirų archeologinių kultūrų etninius klausimus.

Antrosios knygos pradžioje autorius jau plačiau aptaria ir kitus ankstyvajai Zarubincų kultūrai priklausančius laidojimo paminklus. Tai Kazargato, Voronino, Semuradų, Pogosto (visi Žitomiro raj.), Velemičių I ir II, Otveržičių, Remelio (Stolino raj.), Gorškovo (Rečicos raj.) ir kt., iš viso 11 laidojimo paminklų. Tačiau didžiausia knygos dalis (p. 60—205) skirta Čaplino kapinynui, kurio medžiagą jis pateikia uždarais kompleksais, t. y. skyriumi aprašydamas kiekvieno kapo medžiagą (iš viso 280 kapų). Tuo būdu Čaplino kapinyno tyrinėjimų medžiaga išskaidyta dviejose knygos ir pateikia kiek atvirkštine tvarka. Logiškiau būtų pirmiau aprašyti kapus, o po to apžvelgti radinius.

Nagrinėdamas daugiau paminklų, antrojeje monografijos dalyje autorius patikslina pirmojeje išskirtas lokalines grupes: greta anksčiau išvardytų trijų grupių išskiriama dar ketvirtoji, pati rytinė, pavadinta Desnos srities lokaline grupe. Apibrėžęs lokalines grupes, antrojeje knygoje L. Pobolis bando pasekti ankstyvosios Zarubincų kultūros paplitimo ribas, išaiškinti mišrias kraštines zonas (kurias autorius nelabai vykusiai vadina buferinėmis zonomis), kontaktus su kaimyninėmis kultūromis, ryškiai paliustruodamas atitinkamomis schemomis. Pastebėtina, jog autorius labai išplečia ankstyvosios Zarubincų kultūros ribas šiaurės kryptimi. Šiaurinę Zarubincų kultūros ribą autorius veda taip: ji ežusi kiek į vakarus ir šiaurę nuo Minsko, maždaug tiesia linija Smolensko kryptimi, kiek piečiau Smolensko. Kadangi į pietus nuo šios linijos gausiai aptinkama piliakalnių su brūkšniuotąja keramika, tai autorius išskiria didžiulę mišrią brūkšniuotosios keramikos kultūros ir ankstyvosios Zarubincų kultūros zoną, apimančią Berezinos vidurupio ir aukštupio baseiną, Dnepro ir iš dalies Sožės vidurupio baseiną. Faktiškai ši teritorija sudarytų jo išskirtą trečiąją lokalinį variantą. Didžiausių abejonių ir sukelia ši L. Pobolio išvesta šiaurinė ankstyvosios Zarubincų kultūros riba bei mišri zona su brūkšniuotosios keramikos kultūra. Visų pirma, riba vedama per keliolika piliakalnių su brūkšniuotąja keramika, o tuo tarpu Zarubincų kultūrai būdingiausi yra laidojimo paminklai. Pagrindinis autoriaus argumentas yra tai, kad kai kuriuose piliakalniuose randama pavienių vadinamosios juodosios keramikos šukių, o viename piliakalnyje (Azdiatičių) rastas geležinis ietigalis, priklausantis Zarubincų kultūrai. Suprantama, kad tokie motyvai toli gražu yra nepakankami, ypač kad piliakalniai, per kuriuos vedama riba, beveik netyrinėti, dauguma jų tik žvalgyti, surinkta paviršiuje buvusi medžiaga. O piliakalniuose randami ginklai, ypač svaidomieji, dažniau priklausė ne vietiniams gyventojams, bet priešui.

Trečioji knyga — didžiausia, susidedanti iš dviejų dalių. Pirmąją grynai teorinę dalį sudaro keturi skyriai. Pirmasis jų (p. 8—23) skirtas Padneprės geologinei apžvalgai ir trumpai nagrinėjamos kultūros tyrinėjimų istorijai. Toks skyrius prašyte prašosi į monografijos pradžią, į pirmąją knygą. Antrajame skyriuje (p. 24—38) autorius pateikia piliakalnių ir gyvenviečių klasifikaciją, nors apie gyvenvietes kalbama pirmojeje knygoje. Toliau trumpai aptariamas graikų importas Baltarusijos teritorijoje, kuris atrodo įterptas kiek dirbtinai. Trečiajame skyriuje (p. 39—99) apibūdinami plokštiniai kapinynai. Be Čaplino kapinyno, kuris pirmosiose dviejose knygos yra pagrindinis tyrinėjimo objektas, trečiojoje knygoje plačiau apibūdinamas toks svarbus Zarubincų kultūros paminklas, kaip Velemičiai II. Autorius priešpastato Čaplino ir Velemičių II kapinynų medžiagą, bandydamas parodyti bendrus jų bruožus ir skirtumus. Ketvirtasis skyrius (p. 100—126) skirtas toponiminei ankstyvojo geležies amžiaus Padneprės paminklų analizei. Čia autorius re-

miasi baltarusių kalbininko V. Žučkevičiaus duomenimis, kurio tyrinėjimų rezultatai dažnai nesutampa su O. Trubačiovo ir V. Toporovo teiginiais. Šiame skyriuje autorius pateikia labai daug vietovardžių ir atskirų kalbininkų nuomones apie jų kilmę. Tačiau autorius labai nenuoseklus: pirmojoje knygoje jis neigia toponiminius bei hidroniminius šaltinius etniniams atskirų archeologinių kultūrų klausimams spręsti, o trečiojoje jais naudojasi, nes jie remia jo pagrindinę tezę dėl etninio šios kultūros priklausomumo.

Antrojoje ir pagrindinėje trečiosios knygos dalyje (p. 128—352) pateikiami visi ankstyvajai Zarubincų kultūrai autoriaus skiriami paminklai, iš viso 1116 vienetų, su trumpa, bet būtina kiekvieno paminklo anotacija. Iš jų 868 piliakalniai, 248 atviros gyvenvietės ir 49 kapinynai. Tai vertingiausia darbo dalis, kurioje sukaupti gausūs ankstyvojo geležies amžiaus šaltiniai. Tačiau, kadangi autorius šiaurės kryptimi labai išplečia ankstyvosios Zarubincų kultūros ribas (o šis klausimas, kaip sakytą, labai diskutuotinas), tai vargu ar galima visus šiuos paminklus skirti jo nagrinėjamai kultūrai. Darbo pabaigoje — piatus literatūros sąrašas, geografinė ir vardų rodyklė. Paskutinis skyrelis — trumpos išvados: pagrindiniai autoriaus teiginiai dėl Zarubincų kultūros datavimo, kilmės, etninės priklausomybės ir kt.

Pažymėtina, jog autorius, kad ir prabėgomis, liečia ir visuomeninius santykius. Tačiau ir čia jis neišvengia kai kurių nenuoseklumų. Pagal radinių skaičių kapuose (Čaplino ir Velemičių II kapinyuose) jis išskiria net 5 kapų grupes: 1-ajai grupei skirtini kapai be inventoriaus, 2-ajai — su puodų šukėmis, 3-ajai — su vienu radiniu, 4-ajai — su dviem ir 5-ajai grupei skirtini kapai, kuriuose rasta trys, keturi ir daugiau radinių (kn. III, p. 90, lent. 10).

Ši klasifikacija yra pagrindinis argumentas autoriaus teiginio, kad ankstyvosios Zarubincų kultūros pabaigoje galutinai suiro pirmykštė bendruomenė ir vyko perėjimas į klasinę visuomenę. Atrodytų, jog tai per daug mechaninis požiūris, sprendžiant toki svarbų klausimą. Įkapių skaičius gali būti tik tam tikras turtinės nelygybės įrodymas. Antra vertus, ne tiek radinių kiekis, kiek jų kokybė (brangus metalas, atlikimo technika) nusako mirusiojo socialinę padėtį. Apie visuomeninius santykius, tur būt, geriau galima būtų spręsti iš ekonominio išsivystymo lygio, tačiau autorius, trumpai apibūdindamas Zarubincų kultūros gyventojų verslus, pastebi, kad pagrindinis jų verslas buvo lydiminė žemdirbystė (p. 315).

Apskritai visose trijose knygose autorius dažnai kartoja tas pačias mintis, kartais teiginiai prieštarauja ankstesniems. Suprantama, kad darbo metu autorius daug ką tikslino, perdirbinėjo, taisė. Pagrindinė tokių nesklaidumų priežastis greičiausiai tai, jog atskiros monografijos knygos parašytos ir išspausdintos ne vienu metu. Tur būt, dėl to ir kai kurie skyriai atskirose monografijos knygose atsirado ne savo vietoje. Be to, su kai kuriomis išvadamis pirmojoje monografijos knygoje aiškiai paskubėta. Jeigu monografija būtų rengta iš karto, tai ir išdėstyta medžiaga, ir išvados būtų pateiktos sistemingiau ir glaudžiau. Tačiau nepaisant kai kurių čia iškeltų nesklaidumų, autorius atliko labai didelį darbą, sukaupdamas gausius šaltinius ir duodamas kiek galima pilnesnį ankstyvosios Zarubincų kultūros, paplitusios Baltarusijos teritorijoje, vaizdą. Šią kultūrą tyrė labai daug archeologų, jai skirtos atskiros monografijos, dėl jos daug ginčijamasi, polemizuojama, nesutariama ir ne vien dėl jos kilmės, etninės priklausomybės, bet net chronologijos ir paplitimo. Reikia sutikti su autoriumi, kad recenzuojamoje monografijoje jo paliesta problema dar galutinai neišspręsta ir laukia tolesnių tyrinėjimų.

Regina Kulikauskienė

Денисова Р. Я. Антропология древних балтов.

«Зинатне» (АН Латвийской ССР. Институт истории). Рига, 1975, 403 с., 1300 экз.

Baltų antropologijos duomenys yra vertingi ne tik Pabaltijo tautų etninei istorijai nušviesti; be jų negali būti išsamaus ir kaimyninių vakarinių bei rytinių slavų, ugrofinų, o ir, pagaliau, visos Šiaurės bei Rytų Europos antropologinio vaizdo. Iki šiol baltų antropologijos tyrimai buvo nesistemiški, gana atsitiktiniai, nevienodos metodikos, skirtingos apimties bei mokslinio lygio, jų rezultatai buvo išbarstyti daugiausia po archeologinius, etnografinius bei istorinius leidinius ir interpretuojami atsietai nuo archeologijos bei

lingvistikos faktų, todėl negalėjo kiek daugiau padėti spręsti baltų tautų genezės problema. Šia prasme sveikintina R. Denisovos studija „Senųjų baltų antropologija“, apibendrinanti ilgalaikius žymios latvių specialistės tyrinėjimus.

Knygoje analizuojama kraniologinė medžiaga, apimanti labai platų laiko intervalą — nuo V tūkstantm. pr. m. e. iki XII m. e. a., — susidedanti iš 255 mezolito, neolito ir bronzos amžiaus kaukolių bei 375 kaukolių (13 serijų), datuojamų I m. e. tūkstantm. — II tūkstantm. pradžia. Ypač įspūdingos akmens amžiaus serijos, savo apimtimi jos unikalios ne tik Pabaltijyje, bet ir apskritai Rytų Europoje. Kraniometrija atlikta unifikuota metodika, pagal plačią programą, duomenys statistiškai apdoroti pakankamai gerai, darbe gausu lentelių, iš kurių ypač vertingos tos, kuriose skelbiami akmens ir bronzos amžiaus kaukolių individualūs matmenys. Trumpai aptarusi baltų antropologijos problematiką ir nurodžiusi nagrinėjamosios medžiagos kilmę bei apimtį, autorė išdėsto savo pažūras į Rytų Pabaltijo gyventojų antropologinę sudėtį penkiuose knygos skyriuose, sudarytuose chronologiniu principu: I. Rytų Pabaltijo mezolito gyventojų antropologinė sudėtis ir kilmė. II. Rytų Pabaltijo neolito gyventojų antropologinė sudėtis. III. Fatjanovo kultūros gentys ir baltų kilmės problema. IV. Bronzos epochos gyventojų antropologinė sudėtis. V. Latvijos ir Lietuvos gyventojų antropologinė sudėtis I m. e. tūkstantmetyje — II tūkstantm. pradžioje. Po to autorė suformuluoja išvadas, nurodo literatūrą (iš viso 350 pozicijų), pateikia lenteles, archeologinių kultūrų bei etninių grupių ir senkapių, stovyklų bei pavienių kaukolių radimviečių vardynus.

Pasak autorės, Rytų Pabaltijys buvo apgyventas, atėjus mezolito žmonėms iš dviejų pusių — pietų ir rytų. Pietinė ateivių srovė, griežtai europidinis dolichokraninis aukštaveidis tipas, giminingas Vakarų Europos Madleno epochos žmonėms, galėjo ateiti iš Vidurio Europos rytinių sričių. Rytinė ateivių srovė, mezokraninis, plačiaveidis ir kiek susilpnėjusios horizontalios veido profiliuotės metisinio pobūdžio tipas, atsikraustė, gal būt, šiek tiek vėliau iš miškingosios Rytų Europos zonos. Šie du komponentai maišėsi Rytų Pabaltijyje, ypač jo šiaurinėje dalyje, per visą ankstyvąją neolitą. Nevienoda jų proporcija autorė aiškina Rytų Latvijos, Estijos, Ladogos pakrancių, Olenių Ostrovo gyventojų to meto fizinio tipo skirtingumus, jų metizacija autorė grindžia duobėtosios-dantytosios keramikos genčių antropologinį tipą, kuris susidarė III tūkstantm. pr. m. e. viduryje ir kuris laikomas Pabaltijo finų morfologiniu pagrindu. III ir II tūkstantm. pr. m. e. sandūroje Pabaltijyje gyveno griežtai dolichokraniški plačiaveidžiai europidai, kovos kirvių kultūros gentys, protobaltai, kurie, anot autorės, susiformavo centre teritorijos, nusidriekusios nuo Vislos žemupio iki Dnepro vidurupio, ir kurie, gal būt, buvo bendros kilmės ryšiais susiję su jau ankstyvajame neolite Pabaltijyje paplitusiu dolichokraniniu europidiniu tipu. Bronzos epochoje autorė suseka jau trečią, dolichokraninį siauraveidį europidinį tipą, kurį laiko genetiškai nesusijusiu su plačiaveidžiu tipu; jo kilmės dėl duomenų stokos nesiima aiškinti, bet sieja su X—XII a. pasirodžiusiu lyvių antropologiniu tipu. Pagrindiniu baltų antropologiniu tipu I—II m. e. tūkstantm. pradžioje autorė mano buvus europidinį dolichokraninį plačiaveidį ir aukštaveidį tipą, kurį genetiškai susieja su II tūkstantm. pr. m. e. kovos kirvių ir virvelinės keramikos genčių panašiu tipu. Tuo pačiu metu egzistavusių metisinį mezokraninį plataus ir horizontalia linkme suploktėjusio veido tipą autorė kildina iš duobėtosios-dantytosios keramikos genčių. Šių dviejų svarbiausiųjų tipų metizacija aiškinamas Latvijos gyventojų antropologinis nevienalytiškumas.

Sunku ginčytis su tik ką išdėstytais autorės teiginiais pirmiausia dėl to, kad tokiai sudėtingai problemai, kaip baltų etnogeneze, spręsti dar yra pernelyg mažai medžiagos. Gal būt, tai jausdama, ir pati autorė retai daro kategoriškus sprendimus, daugelį klausimų palikdama be atsako. Iš tikrųjų viena svarbiausiųjų baltų arealo dalių, Lietuvos teritorija, dėl medžiagos stokos šioje knygoje beveik visai neličiama: aptariama tik vienintelė mezolitinė Kirsnos kaukolė (beje, kuri dėl siauro veido autorei daro daug keblumų, nes nesiderina su Zveiniekų serija), vienintelė vėlyvojo neolito Turlojiškių kaukolė (ji taip pat siauraveidė), bronzos epocha visai tuščia, o I m. e. tūkstantm. atstovauja II—IV a. 89 kaukolių serija iš Eigulių, Sargėnų ir Veršvų, II—IV a. — 7 kaukolių serija iš Raginėnų, Berčiūnų ir Noruišių ir IV—XI a. — 14 kaukolių serija iš Upytės, Linksmučių ir Pašušvio. Beje, toks serijų grupavimas taip pat kelia šiokių tokių abejonių. Iš prūsų ir jotvingių gyventų teritorijų medžiaga taip pat daugiau negu kukli. Antai vėlyvajam neolitui atstovauja tik 2 kaukolės iš Breinikeno ir Brizeno, I tūkstantm. pr. m. e. — 13 kaukolių iš Ryt-

prūsių, I m. e. tūkstantm.—tik 5 fragmentiškos prūsų kaukolės ir 4 jotvingių kaukolės. Senojoje vokiečių literatūroje (A. Lissauer, 1878, 1887; C. Kupffer, 1877; Jenzen, 1888; W. Wittich, 1860—1873 ir kt.) buvo galima surasti daugiau prūsiškų kaukolių tyrimų, tiesa, atliktų senoka metodika, bet vis dėlto bendrai orientacijai vertingų. Jotvingių kompleksinės ekspedicijos medžiaga taip pat ne visa panaudota. Beje, autorė visai nemini ir kai kurios, jau kitų autorių aprašytos, kraniologinės medžiagos iš Lietuvos teritorijos: VIII—IX a. serijos iš Žvirblių, Vilniaus raj., X a.—iš Pašušvio, Kauno raj., XI—XII a.—iš Užsvyrių, Švenčionių raj. (B. Miszkiewicz, 1956) ir kitų. Geriausiai atstovaujama Latvijos teritorija, ir tai didžiulis autorės nuopelnas. R. Denisovos darbų dėka Latvijos teritorija gali būti laikoma viena iš kraniologiškai labiausiai ištyrinėtų Tarybų Sąjungos vietų, išryškėjo latvių etninės istorijos paveikslas, taip pat finų ir baltų priešistoriniai santykiai Latvijos teritorijoje; remiantis latvių antropologija, galima daryti ir kai kuriuos, tiesa, atsargius baltų antropologijos apskritai apibendrinimus.

Reikia padaryti autoriui ir šokių tokių metodinių pastabų. Antai senosioms kaukolėms analizuoti autorė naudojasi geru ir moderniu metodu—koreliacine analize, o tyrinédama I—II m. e. tūkstantm. serijas, kažkodėl jau šio metodo atsisako ir antropologinius tipus ima skirti beveik grynai empiriškai. Tai kenkia darbo metodologiniam nuoseklumui. Be to, bene vieninteliu morfologinės diferenciacijos faktoriumi autorė yra linkusi laikyti metizaciją, apeidama kitus polimorfizmo faktorius, jų tarpe ir populiacinius genetinius. Pastarieji galėjo suvaidinti ryškų vaidmenį, susidarant kai kuriems lokaliniams baltų antropologiniams tipams. Neturédama tirtųjų senkapių paleodemografinės medžiagos ir netyrusi turimų serijų diskretiškai varijuojančių bei kitų populiacinei genetikai svarbių požymių, ji tenkinasi tik tam tikru laikotarpiu egzistavusių antropologinių tipų konstatavimu bei samprotavimais apie šiokių tokių jų istorinių perimamumą, tačiau tų tipų kilmė ir raida lieka anaipolt neiški. Tiesa, kai kurių požymių kitimus autorė aiškina epochine tendencija, nevienodais jos tempais.

Nepaisant šių kritinių pastabų, R. Denisovos knyga yra labai vertinga senųjų Latvijos gyventojų antropologijos studija, apimanti platų laiko tarpą, pasižyminti pavydėtiniu gausumu kraniologinės medžiagos iš Latvijos teritorijos, kruopščia jos analize, gerais variacinės statistikos metodais, plačiu cituojamos literatūros spektru, nuoseklia dėstymo maniera, griežtu planu, atsargiais ir teoriškai grindžiamais apibendrinimais, vykusiais ekskursais į archeologiją ir lingvistiką. Tai rimtas ilgalaikio R. Denisovos darbo rezultatas, visos iki šiol buvusios latvių antropologijos viršūnė. Ši knyga, be abejonės, turės išliekamąją vertę, ji teigiamai atsilieps ir kompleksiskai sprendžiant lietuvių etnogenėzės problemą.

Gintautas Česnys

Полное собрание русских летописей. Т. 32: Хроники: Литовская и Жмойтская и Быховца. Летописи: Баркулабовская, Аверки и Панцырного. «Наука». Москва, 1975, 235 с.+4 л. факсим., 3000 экз. (Академия наук СССР. Институт истории СССР).

Lietuvos metraščiai, 3 jų redakcijos, susiformavusios XIII—XVI a., yra vieni pagrindinių naracinio pobūdžio LDK istorijos šaltinių, kuriuose bene nuosekliausiai išreikštos tuometinės vidaus ir užsienio politikos aspiracijos. Palaikydami bendras mūsų senosios istoriografijos tradicijas, jie puoselėjo ir istorinį mąstymą, ugdė gilesnį praeities įprasminimą bei grožinį jos vaizdavimą. Savo polifunkciškumu jie pranoksta daugelį senosios LDK raštijos paminklų. Tiktai XVI a. pabaigoje juos deaktualizavo spausdintos lotyniškos, lenkiškos ir vokiškos kronikos, taipogi bendraeuropinė istoriografijos žanrų raida. Ypač po M. Strykovskio kronikos išleidimo (1582) mūsų metraštijs, kaip žanras, apskritai tampa anachronizmu. Betgi LDK rytinėse žemėse, kur buvo giliau išsisknijusios rusų metrašties tradicija ir trūko spausdintų istoriografijos veikalų, metraščių kūrimas nusitęsia vos ne iki XVIII a. pabaigos (atskirais atvejais—net iki XIX a. vidurio), nors ir čia dauguma metraščių jau nuo XVII a. ėmė virsti lokalinės ar personalinės reikšmės užrašais.

Nors M. Strykovskis nurodė, kad, rašydamas kroniką, panaudojęs nemaža Lietuvos metraščių, ilgainiui jie buvo beveik visiškai užmiršti, ir kai kas (pvz., A. L. Šlioceris

(Schlöder) išvis abejojo jų buvimu. Dar XVIII a. pabaigoje oficialiai nežinota nė vieno Lietuvos metraščio rankraščio ar jo nuorašo¹.

Naujųjų laikų istoriografijos apyvarton LDK metraščiai pateko palyginti vėlai — tik XIX a. pradžioje, I. Danilavičiui suradus ir paskelbus Lietuvos didžiųjų kunigaikščių metraščių (1823). Po to T. Narbuto, A. Popovo, A. Sobolevskio, S. Ptašickio ir kitų pastangomis buvo surasti ir 1907 m. paskelbti visi ligi tol žinoti Lietuvos metraščiai (6 trumposios, 5 vidurinėsios, 1 pilnosios redakcijos nuorašas). Visi jie surinkti „Pilno rusų metraščių rinkinio“ (toliau — PRMR) 17-ajame tome (1907), kurį paruošė S. Ptašickis ir A. Sachmatovas².

Sis leidinys, pradėtas dar 1841 m., tebetėsimas ir dabar, greta „Monumenta Poloniae Historica“ (I—VI, 1864—1893), „Scriptores Rerum Prussicarum“ (I—V, 1861—1874) ir kitų kaimyninių kraštų istorijos šaltinių, išlikdamas ir vienu pagrindinių šaltinių viduramžių Lietuvos istorijai. Iš tradicijos PRMR tebespausdinami ir Lietuvos metraščiai (rašyti daugiausia slavų kalba ir glaudžiai susiję su senosios Rusios istoriografijos tradicijomis). Neseniai išspausdintas 32-asis leidinio tomas irgi skirtas LDK metraščiams. Jame išspausdintos kronikos ir metraščiai, nepatekę į minėtą 17-ąjį tomą, arba tiesiog tuo metu nežinoti, o vienas jų — pakartotas. Tai — „Lietuvos ir Žemaitijos kronika“ (p. 15—127), Bychovco kronika (p. 128—173), Barkulabavos (p. 174—192) ir Pancyrno-Averkų (p. 193—205) metraščiai. Kaip priedas spausdinama kompiliacinė reliacija „Apie Lietuvos siaubimą Rusios valstybėje ir apie Lietuvos įveikimą“ (p. 206—214), paimta iš to paties istorinių raštų rinkinio, kuriame išlikusi „Lietuvos ir Žemaitijos kronika“. Tomą sudarė, redagavo ir pratarmę (p. 3—14) parašė žinomas istorikas ir archeografas N. Ulaščikas. Tik Bychovco kronikos tekstą paruošė V. Cemerickis. Kaip ir įprasta PRMR leidyboje, giliau tekstas neanalizuojamas, o tik pagal nusistovėjusias archeografines normas skelbiami patys paminklai, kurių kanoniškasis tekstas konfrontuojamas su jų variantais ar nuorašais.

Didžiausio dėmesio verta pirmą kartą skelbiama „Lietuvos ir Žemaitijos kronika“, kurios 4 nuorašai, apytikriai datuojami XVIII a. viduriu, neseniai rasti Tobolske, Leningrade, Krasnojarske ir Krokuvoje. Kaip ir dauguma kitų vėlyvosios LDK metraštyje kūrinių, kronika pradeda lietuvių atsikraustymu į savo gyvenamas sritis, kartojant tradicinę romėniškos jų kilmės teoriją. Baigiama ji Stepono Batoro mirtimi ir Zigmanto Vazos karūnavimu. Anoniminis kronikos kompiliatorius daugiausia yra naudojėjis M. Strykovskio kronika (galimas daiktas, nuorašais plitusių jos rusišku vertimu), A. Gvaninio, M. Bielskio ir kitų autorių raštais, dokumentais. Nemaža dalis teksto yra pažodinis, su gausiomis kalkėmis ar polonizmais M. Strykovskio teksto vertimas³. Nors kronika mažai teikia žinių, kurių nebūtų galima rasti ankstesnio laiko šaltiniuose, tačiau ji vertintina kaip įdomus ir kiek netikėtas istoriografijos paminklas, atskleidžias ir M. Strykovskio bei kitų raštų recepiją, ir bendrą istorinės žinijos lygį LDK priklausiusiose slavų žemėse. Be kita ko, tai vertingas kalbos paminklas, ypač lenkiškų įtakų baltarusių ir ukrainiečių kalbose tyrinėjimams.

Lokalinės reikšmės yra Barkulabavos bei Pancyrno ir Averkų metraščiai. Didžioji Barkulabavos (gyvenvietė Baltarusijos TSR, Mogiliovo srityje) metraščio dalis parašyta XVI—XVII a. sandūroje; daugiausia jame aprašomi 1563—1635 m. įvykiai šiaurės rytų Baltarusijoje (Barkulabavoje, Mogiliove, Polocke, Vitebske). Lenkiškas vitebskiečių M. Pan-

¹ Гильтебрандт П. Розыск Западно-русских летописей для императрицы Екатерины II.—«Древняя и новая Россия» (Петербург), т. 16, 1880, № 4, с. 824—825.

² Полное собрание русских летописей, т. 17: Западнорусские летописи. [Подгот. С. Л. Пташицкий и А. А. Шахматов] С.-Петербург, 1907. — Томо išleidimo sunkios aplinkybės kiek nušviečiamos N. Ulaščiko straipsnyje. (Улащик Н. Н. Подготовка к печати и издание тома XVII «Полного собрания русских летописей». — В кн.: Материалы и хроники. Сборник статей 1973 г. М., 1974, с. 360—368). Dar 1885 m. kilęs lenkų mokslininkų projektas išspausdinti Lietuvos metraščių rinkinį (žr. Materiały do działalności Komisji Historycznej Akademii Umiejętności w Krakowie w latach 1873—1918. Wybór źródeł. Wyd. D. Rederowa. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1974, p. 72—74) liko neįgyvendintas.

³ Улащик Н. Н. «Литовская и жмойтская хроника» и ее отношение к хроникам Быховца и М. Стрыйковского.— В кн.: Славяне и Русь, М., 1968, с. 357—365.

cyrno ir G. bei S. Averkų metraštis liečia tik Vitebsko miestą nuo 974 iki 1768 metų. Autentiškiausia ir vertingiausia jo dalis yra XVIII a. miesto įvykių aprašymas. Abu šie metraščiai ne naujienos — pirmą kartą jie paskelbti dar XIX a. pabaigoje (1877 ir 1883) ir vėliau, ypač pirmasis, ne kartą perspausdinti.

Bychovco kronika, kurios autentiškumas, autorystė ir datavimas kėlė ir vis dar tebekelia daug ginčų, mūsųose gerai pažįstama, kad ir iš R. Jaso paruosto ir gerai komentuoto jos vertimo⁴. Ji jau buvo perspausdinta PRMR 17-ajame tome ir prieš 10-metį to paties N. Ulaščiko perspausdinta „Vidurio ir Rytų Europos tautų viduramžių istorijos paminklų“ serijoje (1966), todėl kyla klausimas, kiek pateisinamas jos kartojimas ir šiame tome. Aišku, be Bychovco kronikos smarkiai sumažėtų ne tik tomo apimtis, bet ir pozityvioji jo teikiamų žinių vertė. Kartojant PRMR 17-ąjį tomą, vienas ir tas pats dalykas leidinyje būtų spausdinamas jau trečią kartą. Tačiau parengėjas, matyt, yra nusprendęs LDK metraštinios palikimą ryšium su žadamu ką tik minėto tomo pakartojimu suskaidyti į 2 kompleksus (ankstyvąjį ir vėlyvąjį). Tuo būdu naujai ruošiamą⁵ PRMR 17-ąjį tomą sudarytų tik trumposios ir vidurinės redakcijų metraščiai.

Apskritai PRMR 32-asis tomas atitinka svarbiausius tokių publikacijų reikalavimus, tačiau tenka pastebėti ir vieną kitą trūkumą.

Galimas daiktas, įmanomas ne tik kiek tikslesnis „Lietuvos ir Žemaitijos kronikos“ datavimas. Naujai ir nuodugniai panagrinėtinas ir L. Bobolinskio, kaip vieno iš galimų jos autorių, klausimas. Gaila, kad tomo parengėjas ir redaktorius pratarmėje neatsižvelgė į argumentuotas R. Jaso išvadas dėl Bychovco kronikos autorystės bei jos datavimo⁶. Bent iš dalies jas patvirtina ir A. Goštauto sekretoriaus Deodato Septenijaus pratarmė I Lietuvos Statutui (žr. šio leid. p. 82—84). Archeografinėje Паныро—Аверкų metraščių charakteristikoje nurodytina jo kilmė («Подарена тайным советником Цеймерном»)⁷.

Ta pačia proga iškeltinas ir toks klausimas: publikuojant Lietuvos metraščių rinkinius, ar nereikėtų į juos įtraukti ir kai kuriuos parametraštinius (parakronikinius) kūrinius (šešetas jų išspausdinta PRMR 17-ojo tomo priede), pavyzdžiui, nepaisant nelietuviškos jų kilmės, bent svarbiausias XVI—XVII a. Lietuvos kunigaikščių genealogijas ar genealoginio pobūdžio užrašus, kurių daug surasta ir apžvelgta pastaraisiais dešimtmečiais⁸. Išsamus Lietuvos metraštinis vaizdas neįmanomas ir be A. Rotundui (?—1582) priskiriamo „Epitome principum Lithuaniae“, rasto II Lietuvos Statuto (1566) rankraštyje⁹, bei T. Narbuto pacituotų jo Lietuvos istorijos fragmentėlių ir kai kurių kitų dalykų.

Beje, neseniai surastas dar vienas vėlyvojo laikotarpio metraštinio paminklas — «Хронограф, сиречь Летописец курляндско-литовский», apimtas 1651—1850 m. įvykius¹⁰, panašaus pobūdžio rašinys, kaip ir Barkulabovs bei Паныро—Аверкų metraščiai. Tokių ar panašių dalykų yra ir daugiau (pvz., Lietuvos TSR Mokslų akademijos bibliotekoje)¹¹.

⁴ Lietuvos metraštis. Bychovco kronika. [Vertė, įvadą ir paaiškinimus parašė R. Jasa]. V., 1971.

⁵ Буганов В. И. Н. Н. Улащик — источник и археограф. — В кн.: Источниковедение отечественной истории. Сборник статей. 1975. М., 1976, с. 372.

⁶ J. J. R. Bychovco kronika ir jos kilmė. — Кн.: Lietuvos metraštis, p. 8—38.

⁷ Viešosios valstybinės M. J. Saltykovo-Šcedrino b-kos Rankraščių skyrius: Инвентарь польских рукописей, Pol. Q. IV, Nr. 105.

⁸ Дмитриева Р. Сказание о князьях владимирских. М.—Л., 1955; Бычкова М. Е. Родословные книги XVI—XVII вв. как исторический источник. М., 1975. P. 10. Бычкова М. Е. Отдельные моменты истории Литвы в интерпретации русских генеалогических источников. — В кн.: Польша и Русь. Черты общности и своеобразия в историческом развитии Руси и Польши XII—XIV вв. Под ред. Б. А. Рыбакова. М., 1974, с. 365—377.

⁹ Jakubowski J. Studya nad stosunkami narodowościowymi na Litwie przed Unią Lubelską. Warszawa, 1912, p. 94—104.

¹⁰ Маркелов Г. В., Фролов С. В. Археографические экспедиции Пушкинского Дома в Латвию. — В кн.: Историческое повествование Древней Руси («Труды Отдела древнерусской литературы», т. 30). Л., 1976, с. 353.

¹¹ Žr. Rankraščių rinkiniai. [Sudarė V. Abramavičius]. V., 1963, p. 54.

Pagaliau, išleidus seniai žadėtą PRMR 32-ąjį tomą, itin lauktinas N. Ulaščiko ruošiamas retenybe virtusio 17-ojo tomo pakartojimas. Tai būtų parankinė kiekvieno LDK istoriko medievisto knyga, ypač, kad ten žadama ir staigmenų.

Juozas Tumelis

Этнографическое картографирование материальной культуры народов Прибалтики. «Наука». Москва, 1975, 239 с., 1350 экз.

Prieš keletą metų TSRS Mokslų akademijos Etnografijos institutas parengė leidinį, skirtą XIII—XX a. Pabaltijo kaimo gyvenviečių istorijai¹. Jame nagrinėjama atskirų Pabaltijo regionų įvairių laikotarpių gyvenviečių tipai ir formos, pateikta keletas žemėlapių. Minėtas institutas parengė ir antrą čia aptariamą rinkinį, skirtą žemdirbystės ir linininkystės įrankiams, pastatams gyvuliams laikyti, gyvenvietėms nagrinėti. Nors abu šie leidiniai susiję su Pabaltijo etnografinio atlaso rengimo programa, tačiau antrasis atlasų rengimo idėjai daug artimesnis. Jame daugiau straipsnių, aprėpiančių visą vienos ar kitos respublikos teritoriją, daugiau žemėlapių.

Įvadiniame straipsnyje „Iš etnografinio kartografavimo patirties“ L. Terentjeva (Maskva) supažindina su Pabaltijo etnografinio atlaso tematika (žemdirbystės technika, gyvenvietės ir pastatai, moterų ir vyrų drabužiai), kartografuojamais laikotarpiais (pagal galimybę XIX a. vidury, XIX a. pabaiga—XX a. pradžia, 1920—1930 m.), nusako jo vietą kitų tokio pat pobūdžio leidinių tarpe, apžvelgia literatūrą.

A. Viires (Talinis) straipsnio „Kinkomieji jaučiai ir arkliai Pabaltijyje (XIII—XX a.)“ pradžioje, apžvelgęs šiuo klausimu esančią literatūrą, teigia, kad didžiojoje Estijos ir Lietuvos dalyje dar prieš šimtą metų jaučiai greta arklių buvo naudojami ne tik arimui, bet ir kinkymui į susisiekimo priemones, o Latvijoje nuo seno kaip traukiamoji jėga naudoti tik arkliai.

Jaučius, greta anksčiau naudotų arklių, imta naudoti kaip traukiamąją jėgą nuo m. e. I tūkstantm. Remiantis H. Latvio užuominomis Livonijos kronikoje, latviai XIII a. laukų darbams naudoję arklius, o estai — arklius ir jaučius. Toliau rašoma apie arklių ir jaučių naudojimo santykį Pabaltijo dvarų ir valstiečių ūkiuose iki pat XX a. ketvirtojo dešimtmečio. Estijos ir Lietuvos valstiečių ūkiuose jaučių imta naudoti mažiau po baudžiavos panaikinimo. Latvijoje feodalizmo laikotarpiu dvarininkai mėgino įvesti jaučių naudojamą valstiečių ūkiuose, tačiau nesėkmingai. Remiantis XIX ir XX a. etnografiniais duomenimis, apžvelgiama, kurie darbai jaučiais dirbti, kaip jie buvo apmokomi, šeriami. Darbinių jaučių priežiūros būdai Lietuvoje, Estijoje ir Suomijoje turi daug bendrų bruožų, tad, autoriaus nuomone, jų panaudojimas šiuose kraštuose genetiškai sudaro vieną visumą. Šiuo atžvilgiu Baltijos jūros kultūriniam arealui priklauso ir Švedija.

Dauguma arklio pavadinimų liudija, kad Pabaltijyje buvo prijaukintas vietinis laukinis arklys. Aiškinama ir jaučio pavadinimų kilmė Pabaltijo tautų kalbose. Pateikiamas ne vienas pavyzdys, kai šio gyvulio pavadinimai Pabaltijo suomių tautose perimti iš baltų kalbų.

L. Feoktistovos (Maskva) straipsnyje „Estų valstiečių žemdirbystės technikos naujovės (XIX a. pabaiga—XX a. pradžia)“ XIX a. septintasis dešimtmetis laikomas pereinamuoju. Mat, to meto žemės reforma leido valstiečiams išsipirkti žemę ir pereiti prie prekinės gamybos. Daugialaukio įvedimas reikalavo naujos technikos. Pirmiausia ji plito ekonominiu atžvilgiu labiau išsivysčiusioje pietų Estijoje, ypač jos stambiuose ūkiuose. Antra vertus, išplitus kaupiamosioms kultūroms bei linų pasėliams, buvo reikalingi ir senieji įrankiai.

E. Jaagosild (Tartu) straipsnyje „Rugių kirtimas Estijoje (XIX a. pabaiga—XX a. pradžia)“ apžvelgiami ir įrankiai, ir darbo būdai. Pradžioje pateikiama duomenų iš rugio istorijos Estijoje nuo seniausių laikų iki XIX amžiaus. Etnografinė medžiaga rodo, kad vakarų Estijoje buvo platus, lygūs plautuvai, rytų — siauri, dantyti. Tik XIX a. pabaigoje, o kai kuriose vietose XX a. pradžioje, rugius imta kirsti dalgiu, o pietų Estijoje — dalgele.

¹ Сельские поселения Прибалтики (XIII—XX вв.). М., 1971.

E. Karu (Talinas) straipsnis pavadintas „Kūlimo būdai Estijoje XIX a. antrojoje pusėje—XX a. pradžioje“. Tuo metu estai rugius kirsdavo liepos pabaigoje—rugpjūčio pradžioje ir, išdžiovinę jaujoje, tuoj kuldavo. Vasarųjų pradėdavo kulti rugsėjo mėnesį, šis darbas sutapo su bulviakasiu ir linų rovimu. Javų kūlimas vėlesniu laiku—reti atvejai. Aprašoma jaujos kūrenimo, javų džiovavimo, bloškimo ir kūlimo spragilais bei daugybe tvarka. Įdomu pastebėti, kad XIX a. pirmojoje pusėje Estijoje vyravo kūlimas daužtuvu; spragilas ten paplito XIX a. ir XX a. pirmaisiais dviem dešimtmečiais. Gana įvairiai kulti vasariniai javai—kojomis, trypta arkliais, jaučiais, velenu.

I. Leinasarės (Ryga) straipsnyje „Linininkystė ir linininkystės įrankiai Latvijoje XIX a. antrojoje pusėje—XX a. pradžioje“ pagrindinis dėmesys skirtas šio verslo, kaip prekinio ūkio šakos, raidai bei apimčiai. Rašoma ir apie linų sėją, užsimenama apie rovimą, mirkymą, klojimą, brukimą. Parodoma, kaip Vakarų Europos rinkų pageidavimai atsiliepėdavo į linų apdirbimo būdus Latvijoje. Iš įrankių aprašoma linų mynimo mašinos, mintuvai.

A. Vyšniauskaitė (Vilnius) straipsnyje „Lietuvių rankiniai mintuvai“ nagrinėja šio įrankio tipus, variantus, jų paplitimą. Autorė, remdamasi terminais „mintuvai“, „mynimas“, „mynėjas“ ir pan., daro prielaidą, kad iki rankinių mintuvų lietuviai turėję kojinius. Apžvelgusi kitų tautų mintuvų tipų klasifikacijas, autorė lietuviškuosius grupuoja pagal korpuso ir peilio konstrukciją, išorinę formą, dalių jungimo būdus, paskirtį. Yra ne visai tikslų apibendrinančių teiginių, pvz., „Tačiau etnografinių darbų, skirtų valstiečių linininkystei, iki šiol beveik nėra“ (p. 91). Čia prisimintini J. Mickevičiaus, G. Niunkienės ir pačios autorės tyrinėjimai.

L. Dumpė (Ryga) straipsnyje „Gyvulininkystės pastatai vakarų ir pietų Latvijoje (XIX a.)“ tvartus skirsto į 2 pagrindinius tipus: linijinio plano ir daugiakampio plano. Antrajam tipui priskiriami rusiškų Γ ir Π raidžių pavidalo, daugiakampio, pasaginio, uždaro keturkampio plano tvartai. Straipsnyje nagrinėjami antrojo tipo tvartai—jų paplitimas laiko ir teritorijos atžvilgiais. Aiškinantis tvartų kilmę, leidžiamasi į gerokai senesnius laikus—m. e. I tūkstantm., II tūkstantm. pradžią, pasitelkiami ir feodalinio laikotarpio istorinių šaltinių duomenys. Pabaigoje autorė pažymi, kad daugiakampių tvartų kilmės aiškinimas—tolesnių tyrinėjimų uždavinys.

R. Merkienės (Vilnius) straipsnis „Patalpų gyvuliams laikyti išplanavimo raida Lietuvoje kapitalizmo laikotarpiu (1861—1940 m.)“ pradedamas tyrinėjimų ir šaltinių apžvalga. Surinkusi gausią medžiagą iš XIX a. ir XX a. pradžios, autorė galėjo tiksliau, negu iki šiol rašiusieji tyrinėtojai, pasekti tvartų raida, tipų bei variantų paplitimą. Kartu aiškinama ir valstiečių socialinės padėties įtaka tvartų dydžiui, planui. Atskirai nagrinėjami tvartai, sujungti su kitos paskirties pastatais. Mat, tiriamuoju laikotarpiu šis reiškinys vis labiau plito, to priežastis—ūkių smulkėjimas ir kartu sodybų sklypų siaurėjimas.

Pageidautina, kad R. Merkienė, paskelbusi keletą analitinių straipsnių apie tvartų planų raidą, net apie antvarčio panaudojimą, tokiu pat būdu imtųsi nagrinėti ir kitus tvartų elementus—sienas, stogą, konstrukcijas. Juk tvartų sienų konstrukcijos, ypač žemaičių senujų tvartų sąsparas, iki pat XX a. pradžios išlaikė nemažą elementų, teikiančių duomenų visos lietuvių liaudies architektūros raidai detaliau išaiškinti.

Apžvalginio pobūdžio yra G. Troskos (Talinas) ir N. Šlyginos (Maskva) straipsnis „Apie estų kaimų formas (ryšium su kartografavimo klausimais)“. Autorės skiria dvi estų kaimų formas—kupetinius ir linijinius (į pastaruosius įjungti ir gatviniai). Taip pat apibūdinami jų variantai, tarpiniai tipai (žiediniai, branduoliniai), nurodoma atskirų tipų atsiradimo laikas, priežastys, jų kitimas. Į atskirą grupę išskiriami padriki kaimai, kurių aptarimui šiame straipsnyje ir skiriama daugiausia dėmesio.

G. Troska skelbia straipsnį „Apie šiaurės Estijos gyvenviečių kartografavimą (XIX a. pradžia)“. Pagrindiniai šio straipsnio šaltiniai—du topografinių nuotraukų atlasai, sudaryti 1803 ir 1804 m., ir S. Dobermano rankraštis „Topografinės žinios apie Estiją“, sudarytas, remiantis 1792 m. revizijos duomenimis.

G. Troska ir N. Šlygina paskelbė dar vieną straipsnį—„Apie bobilių gyvenvietes Estijoje (XIX a. pabaigoje—XX a. pradžioje)“. Estijoje jau nuo seno buvo kieminis ir beveik nedalomas žemės naudojimas, todėl buvo daug bežemių valstiečių (1870 m. pastarieji sudarė 60—75% kaimo gyventojų). Dalis jų bernavo, o turėjusieji šeimas dvaro ar valstiečių laukų pakraščiuose kūrė savo sodybėles, užsiėmė žemdirbyste ir uždarbavo

pas tuos, kieno žemėje buvo įsikūrę. Bobilių sodybų gausumas turėjo įtakos ir gyvenviečių raidai. XIX a. dvarų ir pastoratų žemėlapiuose bobilių sklypeliai buvo žymimi ir numeruojami kitaip, negu valstiečių. Bobilių gyvenvietės ėmė kurtis nuo XIX a. antrosios pusės.

L. Terentjevės straipsnis pavadintas „Valstiečių gyvenviečių ir žemės naudojimo formos pietų Latvijoje (XIX a.—XX a. pradžia)“. Jo tikslas — nustatyti, kiek žemės naudojimo ir gyvenviečių formose yra išlikę bendruomeninių bruožų.

Straipsnyje teigiama, kad XIX a. antroje pusėje Kuržemėje ir Žemgalėje buvo dvi valstiečių žemės naudojimo formos: pirmoji jų jungė kieminės ir kolektyvinės elementus, antroji — kieminė. Jas atitiko ir dvi gyvenviečių formos — kaimai ir vienkiemiai. Autorė, remdamasi P. Kepeno 1857 m. surinktais duomenimis, rašo ir apie Ilūkštės apskrityje buvusias lietuvių gyvenvietes, sudariusias 17,8% tos apskrities gyvenviečių. Tuo metu lietuviai ir latviai gyveno kaimuose, o lenkai ir baltarusiai — užsieniuose; pirmieji dveji laikomi senaisiais gyventojais, antrieji — vėliau atsikėlusiais (p. 228).

Rinkinyje iliustruotas žemėlapias, piešiniais, nuotraukomis. Nepatogumų skaitytojui sudaro nenumeruotos iliustracijos, tuo labiau, kad pačiame tekste jos irgi nenurodytos (išimty — R. Merkienės, L. Terentjevės ir G. Troskos straipsniai). Pabaigoje pateikiamas iliustracinės medžiagos šaltinių sąrašas. Gaila, kad ne visi parašai po iliustracijomis ir šaltinių sąrašė yra išsamūs ir tikslūs. Pavyzdžiui, prie p. 98 esančių mintuvų piešinių nenurodyta vietovė, šaltiniai. Neaiškumų yra ir su p. 99 skelbiamais mintuvų piešiniais: apačioje esantys du skirtingi piešiniai (1 ir 2) pagal Kretingos kraštyros muziejaus eksponatus turi bendrą inventoriaus numerį, o prie jų viršuje esančio piešinio nenurodyta nei vietovė, nei šaltinis. Iliustracinės medžiagos šaltiniuose, nurodančiuose p. 138, 143, 144 esančius piešinius, objektų pažymėta daugiau, negu paskelbta.

Bendra išvada: rinkinyje pateikta daug naujos medžiagos, šviežių analitinių aiškinių. Jis įdomus jau vien tuo, kad parodo dalį Pabaltijo etnografinio atlaso rengimo rezultatų, nes paties atlaso skelbimas, reikalaujantis daug techninių ir redakcinių darbų, užtruks ilgesnį laiką.

Vacys Milius

Marceli Kosman. Drogi zaniku pogaństwa u Baltów. „Ossolineum“. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. Wrocław, 1976, 288 p., 1550 egz.

Literatūra apie baltų (prūsų, lietuvių ir latvių) pagonybę yra gausi, bet ją lengva skirti į dvi dalis: į didžiąją ir mažąją. Didžiąją sudaro literatūra, skelbianti pagonybę politeistine religija su visomis kultūrinio atsilikimo žymėmis ir teigianti, kad ją naikino krikščionybė. Mažoji dalis, atsiradusi drauge su lietuvių nacionaline istoriografija, pagonybę laiko monoteizmu ir ją aukština už religinę toleranciją ir už tai, kad lietuviai, būdami pagonys, sukūrė vieną iš pirmaujančių Europos valstybių.

Abiejų literatūros dalių autorius siejo vienodas sprendimų metodus: visa, kas vyko visuomenės gyvenime, jie priskyre arba pagonybei, arba krikščionybei, tarsi patirtis, papročiai, paprotinė teisė, valstybės santvarka ir visa kita, kas praturtino kultūrą, priklausė tik nuo tikėjimo į vienokį ar kitokį dievą. Išėitų, kad ne visuomeninė būtis lėmė baltų samonę, o atvirkščiai. Be to, abejiems, ypač pirmosios dalies, autoriams, būdingas nekritiškas naudojimas šaltiniais. Sakysim, jėzuitų misionieriai aprašė, kaip jie Lietuvos kaimuose XVII—XVIII a. naikino pagoniškus tikėjimus, darydami stebuklus ir vaikydami velnius, kuriuos jie patys matė¹. Ką tokie liudininkai sako apie valstiečių pažūras, primama už tikra, o ką sako patys apie save — netikima ir nutylima, nes tai absurdas. Jais remiamasi ginant išankstinį, dažniausiai politinį, savo nusistatymą ir liaudis laikoma tik nebyliu istorijos objektu.

Visa tai žinant, Marcelio Kosmano veikalas, skirtas pagonybės nykimui baltų tautose, sukelia teisėtą tyrinėtojų ir istorijos mėgėjų smalsumą. Jis priskirtinas pirmajai, didžiąjai literatūros apie pagonybę daliai. Knyga padalyta į 12 skyrių ir paskutinis, pavadintas „Iš netikro vaizdo istorijos“, skirtas istoriografijai, kiek ji lieté bažnytinius Lietuvos ir

¹ Lebedys J. Lietuvių kalba XVII—XVIII a. viešajame gyvenime. V., 1976, p. 210.

Lenkijos santykius. Santykių vaizdas susidaręs netikras dėl skirtingų politinių tikslų, dėl antagonizmo tarp katalikybės ir pravoslavybės, tarp protestantizmo ir kontrreformacijos. Šis antagonizmas iliustruojamas kūriniu mito apie pagonių lietuvių nukankintus krikščionis.

XIX a. antroje pusėje religinį antagonizmą keitęs pasaulietinis, tada „aštriausia forma jis reiškėsi lietuvių žemėse, kur naujoji inteligentija, atsirandanti visų pirma iš liaudies, trokšdama kelti savo kalbą ir kultūrą, stoji prieš ryšius su lenkiškumu ir aštriai smerkė tą dalį dvasininkų, kurie bažnytinės paslaugas atlikdavo lenkų kalba. Nemažą reikšmę turėjo ir socialiniai konfliktai, nes dauguma žemvaldžių buvo sulenkėjusi“ (p. 258). Priešingų pusių pažiūros buvo remiamos antiistorinėmis išvadomis.

Knygoje iškeliama dokumentų publikacijos reikšmė ir parodoma, kad katalikybės apologetai ne visada objektyviai pateikdavo ir vertindavo faktus, vengė ekonominių ir silpnai akcentavo socialinius klausimus. Po antrojo pasaulinio karo, autoriaus manymu, Lietuvos istorikai savo monografijomis užpildę šią spragą. Autoriaus dėmesio centre ne religinio ar tautinio antagonizmo dalykai, o religinių tikėjimų pasikeitimas liaudyje.

Iš įvado ir antrojo knygos skyriaus, pavadinto „Pagoniški baltų tikėjimai“, matyti, kad autorius nė kiek neabejoja, jog tie tikėjimai — politeizmas, atsiradęs pirmą kartą bendruomenėje ir išsaugojęs savo reliktus per visą feodalizmą laikotarpį. Remiamasi XVI a. autorių teiginiais, XVII—XVIII a. jėzuitų misionierių liudijimais, o kad pagonybė liaudyje buvo gaji iki XIX a. vidurio, remiamasi kai kurių Tarybų Lietuvos etnografų (p. 14, 243) ir archeologų (p. 69—71, 135, 264) straipsniais.

Kituose knygos skyriuose nušviečiama katalikų bažnyčios istorija Lietuvoje, nepagrįstai išaukštinant jos nuopelnus. Turinį nusako skyriaus pavadinimas „Senoji ir naujoji religija“ (IV); senąja religija autorius vadina pagonybę. Nors toji religija neturėjo klasiinei visuomenei būdingos bažnytinės organizacijos, ji vis dėlto statoma greta krikščioniškų bažnyčių. Toliau aprašoma, pateikiant nemažai statistikos duomenų, kaip po oficialaus Lietuvos krikšto buvo steigiamos parapijos, statomos bažnyčios, rūpinamasi kunigų ir vienuolių daugėjimu. XVIII a. viduryje kunigų ir vienuolių skaičiumi pagal teritorijos plotą Lietuva pralenkusi Lenkiją (p. 80), nes Lietuvoje reikėję nepaliamajai kovoti su pagonimis.

Pasak autoriaus, toje kovoje katalikų bažnyčiai reikėję nugalėti nemažą sunkumą: stigo kunigų, mokančių liaudies kalbą, buvo nemaža kunigų nemokšų, nepadoriai gyvenančių (girtaujančių ir nesilaikančių celibato), prisidėjusių prie Liuterio ir Kalvino erezijų. Per XVII a. vidurio karus ji nukentėjusi nuo Rusijos pravoslavų ir Švedijos reformatų, tačiau nuo patirtų smūgių greitai atsigavusi ir tariamai uoliai nešusi Lietuvos liaudies kultūrinimo našta.

Autorius pripažįsta, kad katalikų bažnyčia vykdė ekspansiją rusiškose (baltarusių ir ukrainiečių) Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėse, kur pravoslavai tokio senumo krikščionys, kaip ir Lenkijos katalikai. Lietuvoje ji atlikusi taikią misiją. Bažnyčia stiprinusi šeimą, reikalaujama santuokos amžinumo, įvesdinusi gimimų ir mirimų registraciją, tvarkiusi kapines, padėjusi valstybei įvesti tvarką. Plečiant parapijas ir steigiant naujus vienuolynus, buvo statomos ir naujos bažnyčios, stengtasi jas aprūpinti vargonais, brangiais kulto reikmenimis, papuošti meno kūriniiais. Reformatų bažnyčios savo puošnumu pasigirti negalėjusios, tačiau jų nuopelnai, steigiant mokyklas ir leidžiant maldų knygas, esą, nepaneigiami. Jos taip pat, naikindamos pagonybę, kultūrinusios liaudį. Krikščioniškų bažnyčių tikslas buvęs bendras — kova su liaudies tamsumu.

Kad krikščionybė buvo feodalinės santvarkos atrama ir kartu pranašesnė už pagonybę, autorius neaiškina, nes tai ginčo nekeliantis ir įrodymų nereikalaujantis dalykas. Betgi jis neaiškina ir kito dalyko, kodėl būtent po oficialaus krikšto Lietuvos kunigaikščiai ir bajorai pasidarė uolūs katalikai, visai rėmė bažnyčią, o pagoniška liko tik liaudis. Be to, lietuvių kalbos feodalams prireikė tik valdant valstiečius, kaip pagrindinius materialinių vertybių gamintojus, o su savo luomo žmonėmis jie kalbėjosi lenkų kalba. Autorius teisingai, sakydamas, kad lietuviškos knygos atsirado XVI a., naikinant liaudies „pagonybę“, nes iš to seka logiška išvada: lietuvių nacionalinė kultūra praturtėjo valstiečių pasipriešinimo dėka. Feodalai, melddamiesi ir paklusdami bažnyčiai, raštų lietuvių kalba nepasi-

gedo, o valstiečius sukrikščioninti be katekizmo, pamokslų knygų ir maldaknygių jų šnekamąja kalba pasirodė neįmanoma. Klasių kovos reikšmė kultūros pažangai aiškėja iš valstiečių istorijos, kurios M. Kosmanas savo knygoje neličia.

Juozas Jurginis

Raporty generalnych wizytatorów szkół Komisji Edukacji Narodowej w Wielkim Księstwie Litewskim 1782—1792. Opracowały Kalina Bartnicka i Irena Szybiak. „Ossolineum“. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1974, 598, p., 1000 egz.

Lenkijos Liaudies Respublikoje švietimo istorijos tyrinėtojos K. Bartnicka ir I. Šybiak paruošė stambų dokumentų rinkinį, skirtą Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės švietimo istorijos klausimams. Rinkinys suredaguotas žymaus švietimo ir pedagogikos tyrinėtojo velionio dr. prof. L. Kurdybachos. Publikuojami Tautos Edukacinės komisijos generalinių vizitatorių raportai ir išrašai iš vizitacijų protokolu.

1773—1783 m. buvo reorganizuotos LDK švietimo mokyklos ir sunormintos mokymo programos. Mokyklų generaliniai vizitatoriai buvo renkami dvejiems metams iš LDK Vyriausiosios mokyklos profesorių. Jie vizituodavo mokyklas metų viduryje, dažniausiai gegužės, birželio ir liepos mėnesiais. Vizitatorių pareiga buvo kontroliuoti ne tik moksleivių mokymą ir auklėjimą, bet ir kitas mokyklos gyvenimo sritis: mokytojų tarpusavio santykius, ryšius su moksleivių tėvais ir vietos gyventojais, mokyklos kasą ir t. t. LDK Vyriausiosios mokyklos generaliniais mokyklų vizitatoriais buvo: 1782 m.—G. Piramovičius ir P. Benkovskis, 1783 m.—P. Benkovskis ir D. Pilchovskis, 1784 m.—Ks. Bohušas ir V. Tautkevičius, 1785 m.—A. Benkovskis ir V. Tautkevičius, 1786 m.—P. Benkovskis ir D. Pilchovskis, 1787 m.—J. Erdmanas ir D. Pilchovskis, 1788—1790 m.—J. Erdmanas ir J. Jakša, 1791—1792 m.—A. Obrompolskis (Obrapolski) ir M. Piotrovskis. Pijorų mokyklas nuo 1791 m. vizitavo pats pijorų provinciolas T. Langa.

Per vizitacijas būdavo surašomi trejopi dokumentai: a) mokyklos vizitacijos protokolai, kurie likdavo pačioje mokykloje, mokyklų raportai LDK Vyriausiajai mokyklai ir LDK Vyriausiosios mokyklos surašyti bendri vizitacijų raportai, siunčiami Edukacinės komisijos nariams. Edukacinės komisijos archyvas Varšuvoje antrojo pasaulinio karo metais sudėgė. Publikuojama generalinių vizitatorių 13 raportų ir 4 išrašai iš mokyklų vizitacijų protokolų. Publikuojamų dokumentų originalai, išskyrus vizitatoriaus P. Benkovskio 1785 m. raportą, yra saugomi Vilniaus Valstybinio V. Kapsuko universiteto Mokslinės bibliotekos Rankraščių skyriuje. P. Benkovskio raportas yra Jogailos universiteto rankraštyne (Krokuvoje). Lenkijos Mokslų akademijos archyve (Varšuvoje) yra šių dokumentų nuorašai, padaryti žinomo švietimo istorijos tyrinėtojo L. Chmajaus.

Trūksta Ks. Bohušo ir V. Tautkevičiaus 1784 m., V. Tautkevičiaus 1785 m., J. Jaksos 1790 m., M. Piotrovskio 1791 m. ir T. Langos 1791 ir 1792 m. vizitacijų raportų.

Publikuojami dokumentai plačiai atspindi LDK švietimo padėtį 1782—1792 metais. 1783 m. LDK buvo baigtas mokyklų administracinis suskirstymas. Vilniaus jėzuitų akademijai, perorganizavus ją į LDK Vyriausiąją mokyklą, buvo pavesta vadovauti visoms mokykloms LDK švietimo provincijoje, kurią sudarė keturios švietimo apygardos: Lietuvos (su centru Gardine), Žemaitijos (su centru Kražiuose), Naugarduko (su centru Naugarduke) ir Polesės (su centru Lietuvos Brastoje—Breste). Lietuvos ir Žemaitijos apygardose buvo 9 akademinės (Edukacinės komisijos), 5 pijorų ir 2 dominikonų mokyklos. Kiti vienuolių ordinai įsteigė mokyklas be Edukacinės komisijos sutikimo. Kėdainiuose veikė reformatų mokykla. K. Zienkovska, remdamasi šiais publikuotais dokumentais, apytikriai apskaičiavo, kad LDK Vyriausiosios mokyklos vadovaujamosiose mokyklose mokėsi apie 1,5% LDK gyventojų¹.

1782—1792 m., K. Zienkovskos apskaičiavimu, minėtose mokyklose moksleivių padaugėjo apie 40%². Mokyklų generalinių vizitatorių raportuose nurodyti moksleivių skaičiai

¹ Zienkowska K. Raporty generalnych wizytatorów szkół KEN w Wielkim Księstwie Litewskim 1782—1792.—„Kwartalnik Historyczny“, R. LXXXII, z. 4. Warszawa, 1975, p. 823.

² Ten pat, p. 824.

beveik leidžia nustatyti, kiek kiekvienoje mokykloje padaugėjo moksleivių. Akademines mokyklose: Kauno 1783 m. buvo 69 moksleiviai, o 1791 m. — 128 moksleiviai, atitinkamai Kražių — 170 ir 383; Kretingos — 106 ir 242; Vilniaus — 292 ir 573. Dominikonų mokyklose Merkinėje ir Virbalyje bei pijorų mokyklose Panevėžyje, Raseiniuose ir Ukmergėje moksleivių daugėjo lėčiau. Visose mokyklų klasėse jų skaičius labai įvairavo: vienoje būdavo tik keletas ar keliolika, o kitose — daugiau kaip 50 ir net 100.

Mokyklų generalinių vizitatorių raportai vienas nuo kito skiriasi schema, duomenimis, informacija ir pastabomis. Iš raportų matyti, kad akademines mokyklos buvo beveik vienintelė LDK institucija, kurioje šiek tiek niveliavosi luominės kilmės skirtumai. Moksleivių teisių ir pareigų sistema buvo taikoma visiems. Suvienodinta mokymo programa turėjo suteikti ne tik vienodų žinių, bet ir auklėti vieningą mąstyseną, estetines pažiūras, papročius ir t. t. Mokykla siekė atriboti moksleivius mokslo metu nuo jų šeimyninės aplinkos.

Mokyklų generaliniai vizitatoriai nenurodė moksleivių kilmės. Nors Edukacinė komisija buvo įsteigta vykdyti bajoriškų mokyklų reformai, tačiau mokyklos buvo atviros ne vien tik bajorijos, bet ir miestiečių vaikams. Vidurinėse mokyklose daugumą moksleivių sudarė bajorų vaikai, tačiau būdavo ir nebajoriškos kilmės moksleivių. Mokyklų generalinis vizitatorius G. Piramovičius 1782 m. raporte rašė, kad Kretingos mokykloje bajorų vaikai tesudaro mažumą. Joje tuo metu mokėsi tik 108 moksleiviai. 1791 m. Kretingoje moksleivių padaugėjo iki 242. Tikriausiai atitinkamai padaugėjo ir nebajoriškos kilmės moksleivių. Kilmė atsispindėjo ir moksleivių tarpusavio santykiuose. Virbalio mokykloje 1787/88 m.m. buvo pastebėta, kad kilusieji iš bajorų tyčiojosi iš savo bendramokslų, prikišdami jiems „niekingą kilmę“. Pastarieji net atitinkamai nubaudė „kilmingąjį“.

Iš raportų matyti, kad mokyklų generaliniai vizitatoriai, iš pradžių mažai kontroliavę mokymo lygį, metodiką, mažai domėjėsi mokytojų išsilavinimu, XVIII a. devintojo dešimtmečio antroje pusėje šiems klausimams skyrė didelį dėmesį. Iš raportų matyti, kad tuo metu mokyklose jau įvesta nauja mokymo metodika ir mokyklų organizacija. Mokytojai jau vykdė Edukacinės komisijos 1783 m. „Nuostatus“ ir naudojo naujus vadovėlius. Mokuosius dalykus supasaulietino, priartino prie praktinio gyvenimo ir visuomenės poreikių. Į reformuotų mokyklų programas įėjo aritmetika, algebra, geometrija, fizika, botanika, zoologija, žemdirbystė, sodininkystė, geografija, istorija, teisė, moralės mokslas, užsienio kalbos (prancūzų, vokiečių). Kaip ir seniau, buvo mokoma lotynų kalbos, gramatikos, retorikos, poetikos, nagrinėjami antikos rašytojų kūriniai. Iš filosofijos disciplinų palikta tik logika. Tikybos mokymas buvo perkeltas į bažnyčią. Dėstomoji lotynų kalba pakeista lenkų kalba.

Mokyklų generaliniai vizitatoriai kreipdavo dėmesį ir į mokytojo specializaciją. Raportuose gausu pastabų apie mokytojų sugebėjimą ir uolumą. Daug vietos skiriama taip pat mokytojų aprangai, tarpusavio santykiams, mokyklos ryšiams su aplinka. Todėl raportai ne tik supažindina su švietimo padėtimi, bet ir pateikia duomenų apie krašto kultūrą. Mokyklų generalinių vizitatorių raportuose yra žinių ir apie tuo metu veikusias neteisėtas vienuolių ordinų mokyklas, įsteigtas be Edukacinės komisijos sutikimo. Pasitaiko žinių ir apie papapines mokyklas. Mokyklų generaliniai vizitatoriai raportuose išvardydavo ne tik mokyklų rektorius, prorektorius bei mokytojus, bet paminėdavo ir pažangesnius moksleivius. Daugelis raportuose minimų moksleivių vėliau tapo žymiais mūsų krašto visuomenės veikėjais, Vilniaus universiteto profesoriais, dalyvavo 1794 ir 1830—1831 m. sukilimuose. Remiantis šiuo dokumentų rinkiniu, galima bus papildyti tų asmenų biografijas.

K. Bartnickos ir I. Šybiak parengtas dokumentų rinkinys yra svarbus mūsų krašto švietimo istorijai. Jame ras įdomios ir naujos medžiagos ne tik švietimo, bet ir kultūros bei pilietinės istorijos tyrinėtojas.

Feliksas Sliesoriūnas

Krzysztof Groniowski. Uwłaszczenie chłopów w Polsce (geneza — realizacja — skutki). „Wiedza Powszechna”. Warszawa, 1976, 364 p., 2500+300 egz.

Prieš 20 metų pasirodė tokio pat pavadinimo ir apimties, kaip recenzuojama knyga, feodalinio laikotarpio teisės istoriko S. Sreniovskio darbas¹. Jo autorius, polemizuodamas su buržuazine istoriografija, apibendrina tyrinėjimus apie baudžiavos panaikinimą Lenkijoje ir juos pratęsė. Tačiau apsiribojo daugiausia reformų prielaidomis ir ta Lenkijos dalimi, kuri sudarė Lenkijos Karalystę.

Lenkijos Mokslų akademijos Istorijos instituto profesoriaus K. Groniovskio knyga nuo savo pirmtako darbo skiriasi tuo, kad joje gana tolygiai liečiamos visos trys Lenkijos dalys, priklausiusios Prūsijai, Austrijai ir Rusijai, ir rašoma apie baudžiavos panaikinimo genezę, reformų vykdymą, jų tiesioginius ir ypač daug apie tolesnius rezultatus. Nagrinėjamas 100 metų laikotarpis. Plati chronologija priklauso nuo autoriaus užmojo ir nuo to, kad reformos truko ilgai ir atskirose Lenkijos dalyse vyko ne vienu metu. Lenkijos Karalystėje baudžiava buvo panaikinta dviem etapais: iš pradžių valstiečiai buvo atleisti nuo asmeninės priklausomybės, o vėliau pripažinti skirtingų žemių savininkais. Lenkiškasis reformos pavadinimas „uwłaszczenie“ (lenk. własność — nuosavybė) susijęs su antruoju etapu. Pirmasis priskiriamas reformos genezės laikotarpiui.

Šis K. Groniovskio darbas siejasi su jo tyrinėjimų tematika: 1963 m. išėjo darbas apie 1864 m. reformos vykdymą dviejose Lenkijos Karalystės gubernijose (Realizacja reformy uwłaszczeniowej 1864 roku), 1966 m.— knyga apie agrarinius santykius (kwestia agrarna w Królestwie Polskim. 1871—1914); vėliau jis tyrė lenkų ekonominę emigraciją, kaimo socialinį susisluoksniavimą. Toje srityje darbuojasi ir dabar. Jau tapo dėsninga baudžiavos panaikinimo tyrimą iš feodalizmo laikotarpio specialistų perimti kapitalizmo laikotarpio specialistams.

Per pastaruosius du dešimtmečius baudžiavos panaikinimo Lenkijoje istoriografija gerokai pasipildė. Daugiausia buvo nagrinėjamas 1864 m. reformos Lenkijos Karalystėje vykdymas. Be jau minėto K. Groniovskio darbo, pažymėtini Z. Stankievičiaus, C. Ohrizkos-Vlodarskos, H. Brodovskos ir kitų darbai, taip pat ir tarybinio istoriko I. Kostiuškos stambi monografija apie 1864 m. reformą, jos vykdymą visoje Lenkijos Karalystėje. Tai tik iš dalies užpildė istoriografijos spragas. Mažiau buvo tiriamos reformos kitose Lenkijos dalyse, ypač Prūsijos teritorijoje.

Pirmojoje knygos dalyje nuosekliai apžvelgiami baudžiavos panaikinimo klausimai, pradedant Fridricho II ir Marijos Teresės bandymais reformuoti valstiečių juridinę padėtį bei suvaržyti dvarininkų teisę disponuoti rustikalinėmis žemėmis, ir baigiant 1864 m. reformos rezultatais. Autoriaus dėmesys daugiausia sutelktas į valstiečių žemės kiekio pasikeitimą. Atsižvelgiama į valstiečių kategorijas, socialinį susisluoksniavimą. Autorius padarė išvadą, kad po reformų iš viso buvo apie 1,8 mln. valstiečių ūkių. Tačiau iš tuometinių administracijos vienetų negalima išskirti tų jų dalių, kurios įeina į dabartinės Lenkijos sudėtį. Tik labai apytikriai skaičiuojant, teigiama, kad lenkų valstiečių ūkių buvo apie 1 mln. (p. 337—338). Autorius padarė išvadą, kad daugiausia žemės neteko valstiečiai Prūsijoje.

Knygoje referuojamas keletas autorių išvados apie valstiečių žemės kiekio pasikeitimą Lietuvoje, įgyvendinant 1861 m. reformą. Tos išvados prieštaringos ir K. Groniovskio netikrina: nuo konkretesnių apibendrinimų jis susilaiko (p. 140—143).

Po J. Deresievičiaus tyrinėjimų ir publikacijos² vargu ar galima abejoti, kad valstiečiai be žemės buvo pardavinėjami ir Žečpospolitoje. Todėl teiginy, jog, 1772 m. prijungus Lenkijos dalį prie Rusijos, buvo leista pardavinėti valstiečius be žemės (p. 116), yra koreguotinas.

Antroji darbo dalis, užimanti pusę knygos, pavadinta „Valstiečių sąmonės pasikeitimai“. Joje rašoma apie valstiečių visuomeninį aktyvumą (veiklą valsčių savivaldoje, žemės ūkio rateliuose, kredito draugijose), apie valstiečių dalyvavimą politiniame gyvenime, inteligentijos atsiradimą iš valstiečių, kaimo kultūrinius pasikeitimus. Liečiami socialinės

¹ Sreniowski S. Uwłaszczenie chłopów w Polsce. Warszawa, 1956.

² Transakcje chłopami w Rzeczypospolitej szlacheckiej (w. XVI—XVIII). Wyboru do-
konał i do druku przygotował Janusz Deresiewicz. Warszawa, 1959, p. 16 ir sekantys.

psichologijos ir ideologijos klausimai. Pirmojoje dalyje autorius apibendrina istoriografiją ir savo ankstesnius tyrinėjimus, o antroji sudaro originalaus ir naujo tyrinėjimo išpūdį. Autorius reljefiškai parodo, kad po reformų sparčiausiai vystėsi kapitalizmas Didžiosios Lenkijos kaime. Tą procesą skatino žemės ūkio rateliai, kredito draugijos. Valstiečių politiniam aktyvumui augti palankiausios sąlygos buvo Galicijoje. Čia daugiausia buvo inteligentų iš valstiečių. Lenkijos Karalystėje valstiečių politinė veikla prasidėjo vėliau. Didelę reikšmę ten turėjo spauda. Iš valstiečių atsirado daug korespondentų. **Vyko** suartėjimas su socialistais. Kaimo raidą veikė daug faktorių. Autorius pripažįsta, kad ne visi pasikeitimai buvo reformų padarinys. Bet jis visiškai pagrįstai tvirtina, jog be baudžiavos panaikinimo tų pasikeitimų nebūtų buvę (p. 340).

Antrojoje dalyje taip pat šiek tiek liečiama Lietuva. Apibendrinant valstiečių švietimo padėtį (p. 285), vertėjo remtis naujesne literatūra: M. Lukšienės monografijų duomenimis, Vilniaus gub. 1822 m. pradžios mokyklose mokėsi 2749 valstiečių vaikai, o 1824 m. vidurinėse mokyklose — 359 valstiečių vaikai³.

Apžvelgiant darbą, kuriame apibendrinama stambi, turinti didelę istoriografiją, problema, kyla minčių, kurios liečia nagrinėjamos problemos sprendimą apskritai, ypač jos metodologinę pusę. Krinta į akis tai, kad vienur reforma truko ilgai: Didžiojoje Lenkijoje apie 40 metų, kai kuriose Prūsijos provincijose dar ilgiau. Ten reformos apėmė ir valstiečių žemių reguliavimą arba separaciją, bendruomeninių ir servitutinų žemių padalijimą tarp kaimo ir dvaro. Kitur reforma truko trumpai: Lenkijos Karalystėje 6 metus. Čia valstiečių žemės buvo intensyviai reguliuojamos iki reformos, o servitutinės žemės dalijamos tarp dvaro ir kaimo — po reformos. Kitaip sakant, pereinant iš feodalizmo į kapitalizmą, valstiečių ekspropriacija vienur beveik sutapo su reformomis, kitur nesutapo. Prūsijoje valstiečiai buvo nuvarinėjami nuo žemės ir iki 1807—1811 metų. Bet vargu ar galima būtų tvirtinti, kad iki tol valstiečiai neteko daugiau žemės, negu vykdant reformas. Lenkijos Karalystėje valstiečių ekspropriacija nesutapo su reformos vykdymu pirmiausia dėl 1863 m. sukilimo. Turint galvoje ne politinę, o ekonominę klausimo pusę, reikėtų nagrinėti ilgesnį laikotarpį, negu truko reforma. 1907 m. Lietuvoje valstiečiai reikalavo grąžinti jiems ir iki, ir po 1861 ir 1864 m. atimtas žemes, reikalavo žemių, kurias valdė 1840 m. ir anksčiau.

Suprantama, istorikai negali pasirinkti šaltinių apie bet kurio laikotarpio žemėvaldą. Dažnai naudojami suvestiniai (sumariniai) duomenys, kurių sudarymo metodika neaiški, arba šaltiniai, kuriuos sudarė suinteresuota pusė (dvarininkai). Apie žemės kiekio pasikeitimą, vykdant reformą, tenka spręsti, lyginant feodalinio ir kapitalistinio laikotarpio šaltinius. Ne visada atsižvelgiama į jų palyginamumą, ar pakankamai patikimas rezultatas. Feodalizmo laikotarpiu dvarininkai žemės plotą žymėjo dėl prievolių apskaičiavimo. Buvo laikas, kai prievolės buvo nustatomos pagal ariamos žemės plotą. Vėliau imta įskaityti ir pievas. Iki feodalizmo pabaigos dažnai būdavo, kad valstiečiai, be bendrai naudojamų ganyklų arba ir miškų, turėdavo ir ariamos žemės bei pievų, kurios nebuvo įrašomos į dvarų dokumentus kaip valstiečių žemės, nors jomis valstiečiai naudojosi pastoviai. Dėl to dvarininkų interesai nenukentėdavo — nuo valstiečių sklypų prievolės jie galėjo nustatyti, atsižvelgdami į valstiečių „papildomą naudą“ ar „patogumus“. Tokia padėtis dvarininkams buvo net naudinga, nes valstiečiai buvo suinteresuoti įsisavinti naujas žemes. Reformų metu sudarytų ir apskritai kapitalistinio laikotarpio šaltinių tikslas — nustatyti, kiek ir kokių žemių valstiečiai turėjo nuosavybės teise. Žemių apskaita buvo ir tikslesnė, ir išsamesnė. Jeigu tyrinėtojas neatsižvelgia į tas šaltinių ypatybes, tai jam gresia pavojus rasti valstiečių žemėvaldos padidėjimą ten, kur jo nebuvo, arba kur žemės kiekis faktiškai buvo net sumažėjęs, o nežymų padidėjimą gerokai padidinti.

Pastaruoju metu pasidarė dėsninga tai, kad nauji tyrinėjimai koreguoja senosios istoriografijos teiginius apie reformų rezultatus. I. Kostiuška⁴ ir K. Groniovskis (ankstesniuose darbuose ir p. 133) padarė išvadą, kad valstiečių žemėvalda Lenkijos Karalystėje

³ Lukšienė M. Lietuvos švietimo istorijos bruožai XIX a. pirmojoje pusėje. — „Pedagogikos darbai“, t. 4. K., 1970, p. 408, 435.

⁴ Костюшко И. И. Крестьянская реформа 1864 года в Царстве Польском. М., 1962, с. 271, 279.

padidėjo ne 28%, kaip buvo tvirtinama iki tol, o tik 7—8%, t. y. keturis kartus mažiau (iš tų 7% I. Kostiuška 3,7% laiko taip pat valstiečių žemėmis). Valstiečių žemės plotas „au-go“, skiriant jiems jų pačių naudojamas žemes — tuštynes ir pan. Lenkų istorikai daro išvadą, kad kai kuriose Prūsijos vietose valstiečiai neteko daugiau žemės, negu buvo teigiama iki šiol (p. 51). Dėl ne visų valstiečių turėtų žemių įrašymo į nuostatinius raštus ir dėl panašių aukščiau minėtų priežasčių mes padarėme išvadą, kad Lietuvoje valstiečių dirbamos žemės ir pievų plotas, vykdant 1861 m. reformą, nepadidėjo (pridėta buvo nedaug ir maždaug tiek pat atimta).

Vokiečių buržuazinėje historiografijoje tebesilaikoma nuomonės, kad Prūsijoje tas žemes, kurių valstiečiai neteko dėl reguliavimo ir išpirkimo, su kaupu padengė gautos žemės, dalijant kaimui ir dvarui bendruomenines žemes. Su tokiomis išvadomis nesutinka ir kai kurie buržuaziniai istorikai. F. Lutge⁵ pasisako prieš formalų kriterijų, jog bendruomeninės žemės buvo dvarininkų nuosavybė, ir į pirmą vietą kelia valstiečių naudojimosi teise, kurią jie turėjo, ir į bendruomenines žemes.

Kai kurie Lenkijos rajonai, remiantis nauja metodika, netirti (neaišku, ar visur tai leidžia padaryti šaltiniai), todėl išvados apie žemės ploto pasikeitimus yra negalutinės.

K. Groniovskio knyga priklauso mokslinės populiariosios literatūros kategorijai, bet ji ne vien populiaria istorijos mokslo pasiekimus. Autorius panaudojo šaltinius, taip pat ir archyvinčius. Knygoje yra mokslinis aparatas. K. Groniovskis, kaip kadaise ir S. Sreniovskis, ne tik susintetino, bet ir pratęsė baudžiavos panaikinimo Lenkijoje tyrimą. Jo darbas kelia minčių apie tolesnį šios problemos tyrinėjimą.

Leonas Mulevičius

Elżbieta Każyńska. Społeczeństwo i gospodarka północno-wschodnich ziem Królestwa Polskiego w okresie rozkwitu kapitalizmu (Dissertationes Universitatis Varsoviensis, vol. 70). Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego. Warszawa, 1974, 419 p., 350+30 egz., mašraštis, spausd. ofsetu.

Elżbieta Każyńska habilitaciniame darbe „Lenkijos Karalystės šiaurės rytų žemių visuomenė ir ūkis kapitalizmo kilimo laikotarpiu“ nagrinėja antraštelėje minimus klausimus Suvalkų ir Lomžos gubernijose 1870—1914 metais. Ši teritorija autorės dėmesį patraukė todėl, kad, pirmiausia kreipiant dėmesį į Lenkijos Karalystės stambiosios pramonės susitelkimo rajonus, liko beveik netyrinėti smulkiosios pramonės ir smulkiosios gamybos rajonai, nors jų ūkis buvo svarbus, o pati visuomenė čia turėjo specifinių bruožų. Darbe keliami šie klausimai: ar pramonės raida vakarinėje Karalystės dalyje turėjo įtakos kitų jos nepramoninių teritorijų ūkio raidai; kaip plėtojosi vietinė rinka, ar Lenkijos Karalystė turėjo bendrą vidaus rinką; kokią vietą rinkoje užėmė smulkioji gamyba ir ar nepakankama ūkio pažanga reiškė ir gyventojų nuskurdimą.

Siekdama užsibrėžto tikslo, autorė naudojo bene visa atitinkama literatūra lenkų ir rusų kalbomis. Iš lietuvių autorių ji mini M. Meškauskienės (1963), L. Mulevičiaus ir M. Jučo (1968), V. Merkio (1968), taip pat V. Balčiūno (1938), M. Remerio (1906, 1908, 1921), A. Rimkos (1920, 1932) ir J. Totoraičio (1964, 1966) knygas.

Autorė duomenis ėmė iš gausių skelbtųjų šaltinių, ypač statistinių. Be to, ji nemažai padirbėjo Bialystoko vaivadijos archyve, atidžiausiai peržiūrėdama Lomžos gubernijos įstaigų fondus. Suvalkų gubernijų fondų, esančių Lenkijos Liaudies Respublikoje ir mūsų Centriniam valstybiniam istorijos archyve, ji visiškai nežiūrėjo. Iš TSRS archyvų jai žinomi kai kurie Centrinio valstybinio senųjų aktų archyvo Maskvoje ir Centrinio valstybinio istorijos archyvo Leningrade fondai (iš viso 25 bylos), ypač pastarojo Centrinio statistikos komiteto fondas (20 bylų).

Vengdama aprašomojo metodo ir siekdama vietos ekonomijos, E. Każyńska stengėsi pagrindinius duomenis, kur tik buvo įmanoma, pateikti lentelėmis. Tekste yra net 90 lentelių, o prieduose dar 10 (p. 348—393). Didelė šios statistikos dalis gali būti lengvai pa-

⁵ Lütge F. Geschichte der deutschen Agrarverfassung vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert. Zweite Auflage. Stuttgart, 1967, p. 281.

naudota ir mūsų tyrinėjimuose, nes autorė visą Lomžos ir Suvalkų gubernijų teritoriją stengėsi suskirstyti į 6 regionus, kurių tarpe yra Suvalkų kraštas ir Lietuvos Užnemunė.

Neskaiciuojant įvado ir išvadų, monografija padalyta į tris gana skirtingo pobūdžio skyrius. Pirmasis, turįs trumpą ir ne visiškai turinį atspindintį pavadinimą — „Ūkis“ (p. 25—146), liečia tokius bendrus klausimus, kaip gyventojai, jų natūralusis ir mechaninis judėjimas, miestų ir miestelių augimas, gyventojų tautybė, jų luominė struktūra, žemės pasiskirstymas pagal naudmenas, savininkus, jų luomą, ūkių dydį, žemės pirkimas-pardavimas, žemės koncentracija, valstiečių ir dvarininkų žemės derlingumas, bežemių valstiečių skaičius ir jų pragyvenimo šaltinis, stambiosios pramonės augimas (pagal darbininkų skaičių), jos šakinė struktūra, įmonių dydis ir darbininkų koncentracija, moterų ir nepilnamečių darbas, darbo užmokestis, namų pramonė, amatai, smulkiaprekė gamyba, emigracija.

Pirmąjį skyrių autorė rašė, remdamasi kone visa gausia literatūra ir dauguma publikuotųjų bei dalimi archyvinių šaltinių, o antrojo medžiagos pagrindas buvo amatininkų apklausos anketos, kurias 1892 m. Rusijos Centrinis statistikos komitetas išsiuntinėjo po visą imperiją; per miestų bei valsčių įstaigas jos buvo įteiktos taip pat amatų dirbtuvių savininkams, meistrams. Iš viso autorė savo tyrinėjamai teritorijai rado 1877 užpildytas anketas (tarp jų 134 iš Suvalkų krašto ir 377 iš Lietuvos Užnemunės), pateikiančias duomenų apie 3066 amatininkus. Šios anketos saugomos TSRS Centriniam valstybiniame istorijos archyve Leningrade¹. Jas ir mums jau buvo tekę šiek tiek panaudoti. Skyrius, parašytas remiantis šiomis anketomis ir pavadintas „Socialinių ekonominių santykių amatuose analizė“ (p. 145—154), savo apimtimi ir nagrinėjamų klausimų detalizacija ne visai harmoningai įsilieja į monografiją.

Autorė labai kruopščiai apdorojo anketų medžiagą ir iš jos sudarė 50 lentelių, iš jų 5 pateikė prieduose (p. 370—393). Minėtame skyriuje ji nagrinėja duomenis apie amatininkų išsidėstymą, specialybes, jų lyginamąjį svorį, tautinę ir religinę sudėtį, dirbtuvių dydį, samdomosios darbo jėgos kiekį, dirbtuvių egzistavimo trukmę, meistrų amžių, kada jie tapo įmonės savininkais, amatininkų kilmę, amato perimamumą šeimoje ir tarp giminių, mokinių butų ir darbo sąlygas, meistrų, pameistrių ir mokinių bendrąjį ir specialųjį išsilavinimą bei raštingumą.

Daug mažesnis paskutinis skyrius „Vietos visuomenė“ (p. 255—298), kuris liečia visuomenės struktūrą ir jos socialinį ekonominį gyvenimą. Šiame skyriuje remiamasi ankstesniųjų dviejų skyrių medžiaga ir bandoma atsakyti į tuos klausimus, kurie buvo iškelti monografijos įvade. Autorė daro išvadą, kad kapitalistinė gamyba ir kapitalistiniai gamybiniai santykiai Lenkijos Karalystės šiaurės rytų teritorijoje buvo nepakankamai išsirutulioję, ši teritorija buvo „visuotinai atsilikusi“, o jos ekonomika — „antraeilio kapitalizmo“ ekonomika. Neišaugusios stambiosios pramonės nekompensavo smulkioji gamyba; amatai čia taip pat neišsiplėtojo. Karalystės stambiosios pramonės produkcija vietos rinkos neužpildė. Prekyba čia taip pat neišaugo ir tenkino daugiausia vietos poreikius. Nudiesus geležinkelius per šią teritoriją, ekonominiai ryšiai labiau sustiprėjo su centrinėmis Rusijos gubernijomis, negu su Lenkijos pramonės centrais. Apskritai Suvalkų gubernijos ekonomika, anot autorės, „nusigrėžė“ nuo Lenkijos Karalystės (p. 261). Šie autorės teiginiai dėl pramonės raidos ir vidaus rinkos yra gana argumentuoti.

Nemaža abejonių kyla dėl autorės teiginių apie kapitalizmo raidą žemės ūkyje. Pramoniniuose Vakarų Europos kraštuose ir Jungtinėse Amerikos Valstijose ūkiniai rajonai išryškėjo dėl gamybos specializacijos, kuri rėmėsi aukštu pramonės ir žemės ūkio lygiu, o Lenkijos Karalystėje tokie rajonai skyrėsi, anot autorės, dar ir gamybos būdo pažanga bei konservatyvumu. „Visos tyrinėjamosios teritorijos būdingas valstiečių ūkio bruožas, — rašo E. Kačynska, — buvo gamyba sau, žinoma, reliatyviai, nes dalis produktų buvo perduodama, o kai kurie reikmenys įsigijami rinkoje. Visiško ekonominio izoliuotumo negalėjo būti. Tačiau kaimo padėtis buvo artimesnė natūriniam, o ne prekiniam ūkiui“ (p. 258). Valstiečiai siekė gaminti tik tiek, kiek reikėjo iš seno nesikeičiantiems jų poreikiams patenkinti. Už žemės ūkio ar namų pramonės produktus gautus pinigų vals-

¹ TSRS CVIA, f. 1290, ap. 1, b. 89—91, 115—116. Suvalkų gubernijos amatininkų anketos yra b. 115 ir 116. Be to, Vilniaus ir Kauno gubernijas liečiančios anketos sudėtos į b. 70—74.

tiečiai naudoję mokesčiams mokėti, druskai, stiklui, geležiai įsigyti, o likutį laikę kaip lobį, nepanaudodami gamybai plėsti. Tik XIX a. pabaigoje perkamų prekių asortimentas ėmęs didėti.

Turint galvoje, kad Lietuvos Užnemunėje dvarininkų žemėvalda buvo palyginti nedidelė (tą pripažįsta ir E. Kačynska), vadinasi, ir feodalizmo liekanos mažesnės, patogi užsienio rinkai, kyla klausimas, ar šio rajono ekonomika taip jau buvo atsilikusi. Žinoma, pramonė neišaugo, nes jai čia sąlygos tuomet buvo netinkamos, beje, ir dėl užsienio pramonės gaminių konkurencijos. Ekonominiam (ir socialiniam) gyvenime čia viešpatavo kaimas. Autorė daro išlygą, kad ekonominis atsilikimas dar nereiškiąs, jog kaimas turi būti nuskurdęs, blogai maitintis. Iš A. Tylos² ir A. Gaigalaitės³ tyrinėjimų matyti, kad Lietuvos Užnemunės valstiečių socialinė diferenciacija buvo didelė ir ji rodė gana toli pažengusią kapitalizmo raidą žemės ūkyje. Turtingas ūkis buvo ne visų valstiečių, o jų mažumos — valstiečių buržuazijos. Labai kategoriškai, neargumentuotai nuskamba autorės teiginys: „[...] ligi I pasaulinio karo šiaurės rytų žemių valstiečių ūkis beveik nė kiek nepažengė žemdirbystės metodais ir technika“ (p. 260). Apskritai Lietuvos Užnemunės, o, matyt, ir Suvalkų krašto žemės ūkis visu ilgu poreforminiu laikotarpiu, atrodo, nebetelpa į autorės nubrėžtuosius rėmus.

Kaip autorė mano, tyrinėjamojo rajono ekonomikai svarbi buvo emigracija ir kontrabanda, davę pašalinių pajamų. Sustiprėjusios emigracijos priežastimi ji laiko agrarinę krizę, neminėdama bendrojo santykinio agrarinio gyventojų pertekliaus, būdingo kapitalizmui. Aiškiai taip pat per kategoriškas autorės teiginys, kad „didelė gyventojų dalis gyveno iš kontrabandos ir kitų nelegalių arba neoficialių užsiėmimų“ (p. 320).

Apskritai E. Kačynskos monografija gerokai prisideda prie gilesnio buvusių Lomžos ir Suvalkų gubernijų teritorijų, čia ir Lietuvos Užnemunės, padėties kapitalizmo laikotarpiu (ligi 1914 m.) ištyrimo. Originalūs autorės teiginiai skatina istorikus juos patikrinti naujais archyviniais šaltiniais. Dėmesys atskiriems ekonominiams ir kultūriniais rajonams, šių rajonų sąveikai kapitalizmo laikotarpiu gali tyrinėtojus pradžiuginti naujomis įdomiomis bei svariomis išvadomis.

Vytautas M e r k y s

Lietuvos archeologijos klausimai „Saalburg Jahrbuch“ leidinyje

1969 m. Vakarų Vokietijoje pasirodžiusiame „Saalburgo metraščio“, kurį leidžia to miesto muziejus, 26 tome buvo atspausdintas Bernhardo Bekmano (Beckmann) straipsnis apie romėniškojo laikotarpio metalinius Pabaltijo smeigtukus¹. B. Bekmanas jau prieš keletą metų buvo paskelbęs didelį darbą apie romėniškojo laikotarpio smeigtukus vadinamojoje laisvosios Germanijos teritorijoje², t. y. Vidurio ir Šiaurės Europoje, už Romos imperijos ribų. Autorius jame plačiai apžvelgė metalinius smeigtukus, rastus Vidurio ir Šiaurės Europoje, žemėlapiuose pateikė jų paplitimą, datavo atskiras smeigtukų grupes. Tačiau šiame dideliame darbe, kuris be jokios abejonės yra labai naudingas įvairių kraštų tyrinėtojams, kaip pirmasis apibendrinamojo pobūdžio darbas apie Europos smeigtukus, Pabaltijo smeigtukai liko beveik visiškai neliesti. Todėl, kaip nurodo ir pats autorius, atsirado antroji publikacija, skirta vien tik Pabaltijo metaliniams smeigtukams.

B. Bekmano straipsnyje³ liečiamos beveik visos I—IV m. e. amžių metalinių smeigtukų, aptinkamų Lietuvos TSR teritorijoje, grupės, todėl šis straipsnis įdomus ir Lietuvos archeologams. Straipsnio pradžioje autorius trumpai apžvelgia darbus, liečiančius smeigtu-

² Tyla A. 1905 metų revoliucija Lietuvos kaime. V., 1968, p. 38—45.

³ Гайгаляйте А. Ю. Забастовка крестьян в Литве в 1935 г. — «Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы, 1960 г.», Киев, 1962, с. 549, 550.

¹ Beckmann B. Die baltischen Metallnadeln der römischen Kaiserzeit.—„Saalburg Jahrbuch“, B. 26, 1966, p. 107—119, Taf. 19—22.

² Beckmann B. Studien über die Metallnadeln der römischen Kaiserzeit im freien Germanien.—„Saalburg Jahrbuch“, B. 23, 1966, p. 5—100, Taf. 1—28.

³ Beckmann B. Die baltischen Metallnadeln. . . , p. 107—119.

kus Lietuvoje, Estijoje, Švedijoje, buv. Rytprūsiose, Lenkijoje. Tačiau daugiausia suminėti darbai ir straipsniai tik vokiečių kalba, pasirodę iki antrojo pasaulinio karo. Antai nurodydamas smeigtukų radimo vietas Lietuvoje, autorius iš esmės remiasi V. Gertės⁴, H. Mooros⁵ darbais. Pateikiamas ir kapų tipų Lietuvoje žemėlapis, paimtas iš M. Alseikaitės-Gimbutienės darbo, pasirodžiusio 1946 metais⁶. Deja, B. Bekmanui visai nežinomi Lietuvos archeologų darbai, pasirodę jau po antrojo pasaulinio karo. Juose buvo paskelbta nemažai metalinių smeigtukų iš naujų radimo vietų⁷. Todėl autoriaus pateikti smeigtukų paplitimo žemėlapiai yra pasenę,— juose sužymėta žymiai mažiau radimo vietų, o kai kurių smeigtukų grupių (cilindrine galvute, žiedinių) iš viso nenurodyta nė viena radimo vieta Lietuvoje.

B. Bekmanas išskiria 16 Pabaltijo smeigtukų grupių, iš kurių, jo turimais duomenimis, 6 grupės rastos Lietuvoje. Tai lazdeliniai smeigtukai (grupė B), ritiniai (grupė H), statinėliniai (grupė I), rateliniai (grupė K), rozetiniai (grupė O), su tutuliu ant galvutes (grupė Q). Autorius pažymi, kad tiksliau datuoti Pabaltijo smeigtukus neįmanoma. Jis nurodo tik laikotarpi, kuriam atskira smeigtukų grupė priklauso. Šiuo atžvilgiu B. Bekmano straipsnis atsilieka nuo minėto H. Mooros darbo, nes pastarasis skirstė smeigtukus į atskirus pogrupius, pateikė kur kas tikslesnę jų chronologiją.

B. Bekmanas mėgina lyginti Pabaltijo smeigtukus su smeigtukais iš laisvosios Germanijos teritorijos. Autorius daro išvadą, kad Pabaltijo smeigtukai išsivystė iš visai kitokių prototipų. Baltiškų ir germaniškų smeigtukų formų tarpusavio įtaka sunkiai įrodoma, išskyrus kelias panašios konstrukcijos grupes. Taip pat ir atskirų Pabaltijo ir germaniškų smeigtukų grupių paplitimas neleidžia kalbėti apie artimesnius ryšius, išskyrus „baltišką eksportą“. Reikėtų pažymėti dar vieną dalyką, į kurį autorius neatkreipė dėmesio. B. Bekmano platesniame darbe⁸ kai kurioms nurodytoms smeigtukų tarpinių grupių formoms (Untergruppe II b, Form 13, 14; Untergruppe II c, Form 16; Untergruppe II d, Form 26) yra labai artimi baltiški žalvariniai statinėliniai smeigtukai, kartais beveik analogiški⁹, ir ritiniai smeigtukai (Untergruppe IV b, Form 78). Jeigu minėtos formos (13, 14, 16, 26, 78) ir nėra eksportas iš baltų genčių teritorijos, tai jų ryšys su baltiškaisiais statinėliniais ir ritiniais smeigtukais yra labai akivaizdus.

B. Bekmanas nurodo, kad metaliniai smeigtukai Lietuvoje buvo labiausiai paplitę pilkapių ir vakarų Lietuvos plokštinių kapinynų srityje. Reikėtų pridurti, kad smeigtukai taip pat buvo paplitę ir vidurio Lietuvos plokštinių kapinynų srityje. Straipsnio pabaigoje yra pateiktas radimo vietų katalogas, kuriame nurodomi ir kapų numeriai, jeigu radinys iš kapinyno. Vietovardžiai iš buv. Klaipėdos krašto rašomi pagal lietuvišką transkripciją.

B. Bekmano straipsnis supažindina Vakarų Europos skaitytojus su Pabaltijyje (taip pat ir Lietuvoje) naudotomis smeigtukų grupėmis pirmaisiais m. e. amžiais.

Tame pat leidinyje yra ir didelis Christamarijos Bekman darbas apie metalinius žiedus laisvosios Germanijos teritorijoje romėniškuoju laikotarpiu¹⁰. Darbo pradžioje autorė pateikia įdomių duomenų apie metalinių žiedų nešiojimą, radinius kapuose didelėje Europos teritorijoje už Romos imperijos ribų, jų tarpe ir Pabaltijyje I—IV m. e. amžiais.

⁴ Gaerte W. Urgeschichte Ostpreussens. Königsberg, 1929.

⁵ Moora H. Die Eisenzeit in Lettland bis etwa 500 n. Chr., d. 2. Tartu, 1938.

⁶ Alseikaitė-Gimbutienė M. Die Bestattung in Litauen in der vorgeschichtlichen Zeit. Tübingen, 1946.

⁷ Lietuvių liaudies menas. Senovės lietuvių papuošalai, kn. 1. Sudarė Kulikauskienė R. ir Rimantienė R. V., 1958, Nr. 77, 102, 131, 134, 171, 191—192, 199, 200—205, 207—209, 210—216; Kulikauskas P., Kulikauskienė R., Tautavičius A. Lietuvos archeologijos bruožai. V., 1961, pav. 111: 4; 123: 3, 7; 135: 3; 138; 139: 1—7; 140, 141; Daugudis V. Aukštadvario piliakalnio įtvirtinimai ir pastatai.—„Lietuvos TSR MA darbai, A serija“, t. 1 (12). V., 1962, pav. 4: 1, 7: 1, 2; ir kt.

⁸ Beckmann B. Studien über die Metallnadeln. . . p. 17—19, Taf. 1: 13, 14, 16, 26, Taf. 3: 38.

⁹ Kurmaičiai, Kretingos raj., kapas Nr. 22. Statinėlinių smeigtukų pora beveik tokia pati, kaip tarpinės grupės II c smeigtukai.

¹⁰ Beckmann Ch. Metallfingerringe der römischen Kaiserzeit in freien Germanien.—„Saalburg Jahrbuch“, B. 26, 1969, p. 5—106, Taf. 1—18.

Europoje žinoma kapų, kuriuose žiedai aptinkami ne tik ant abiejų rankų pirštų, bet taip pat ir prie galvos, pečių, kelių, kojų. Vienas žiedas aptiktas mirusiojo burnoje (kaip Charono obolas). Žiedai buvo tik papuošalai, kuriuos nešiodavo tiek vyrai, tiek moterys. Daugumoje kapų aptinkama po vieną žiedą, rečiau — po 2 arba 3, labai retai — po 4—7 žiedus. Tačiau daugelyje tūkstančių kapų žiedų visai nerasta. Žiedai Europoje nešioti iš brangiųjų metalų, žalvario, kartais iš geležies.

Autorė skirsto žiedus į atskiras grupes ir formas, jas datuoja, kalba apie jų paplitimą. Mums įdomesnės yra tos žiedų grupės, kurios aptinkamos ir Lietuvos TSR teritorijoje. Autorės surinktais duomenimis, Lietuvoje žinomos tik 6 metalinių žiedų radimo vietos, kuriose aptikta apie 10 žiedų. Ch. Bekman taip pat visiškai nežinomi Tarybų Lietuvos archeologų darbai. Ji remiasi iš esmės leidiniais, išėjusiais dar XIX a. pabaigoje—XX a. pirmajame trečdalyje. Netgi duomenys iš senesnės archeologinės literatūros autorės surinkti ne visi. Antai autorė nemini žiedų iš Šernų, k. 67 ir 73, Barzdūnų, k. 111, paskelbtų A. Bacenbergerio¹¹, nepilnai pasinaudoja aukščiau minėtame H. Mooros darbe paskelbtais duomenimis. Dėl šios priežasties duomenys apie Lietuvos teritorijoje rastus žiedus yra labai pasenę ir tegali klaidinti skaitytoją.

Ch. Bekman nurodo, kad Lietuvoje aptikta uždarų žiedų (formos nenurodo), dvigubų žiedų (forma 10), žiedų su spiraliniu papuošimu priekinėje dalyje (forma 16), įvijinių, susuktų iš apvalaus piūvio vielos (forma 30), su vidurine suplokštinta įvija (forma 37). Reikia pridurti, kad, be minėtų formų, Lietuvoje yra rasta žalvarinių pusiau apskrito piūvio uždarų žiedų (forma 2), sidabrinių išgaubtų aukštų žiedų (forma 4), žalvarinių su dvigubomis įvijomis priekinėje dalyje (forma 29) ir kitokių, kurių formos Ch. Bekman darbe nenurodytos.

Autorė mėgina (p. 59) plačiau aptarti žiedų radinius Pabaltijyje. Ji nurodo, kad daug žiedų rasta prie Dauguvos, lyvių Aa upės srityje, Estijoje, prie Tartu. Lietuvoje, jos nuomone, žinomi tik pavieniai radiniai. Be abejo, autorei iš kelių jai žinomų radinių Lietuvos teritorijoje sunku buvo daryti platesnes išvadas. Reikia pažymėti, kad žiedai pirmaisiais m. e. amžiais labiausiai buvo paplitę Lietuvos pajūrio kapinynų su akmenų vainikais ir vidurio Lietuvos plokštinių kapinynų srityje. Vien Lietuvos pajūryje jų aptikta 11-oje kapinynų.

Ch. Bekman išskiria ir kelias specifines žiedų formas, būdingas tik Pabaltijui. Tai išgaubti aukšti žiedai (forma 4), žiedai su praplatinta priekine dalimi (forma 26), žiedai su dvigubomis įvijomis priekinėje dalyje (forma 29). Iš 18 lentelės matyti, kad Pabaltijyje labiausiai buvo nešioti žalvariniai žiedai, išskyrus buv. Rytprusių teritoriją, kur aptinkama sidabrinių.

Trūkumai ir spragos kiek sumenkina plataus ir įdomaus Ch. Bekman darbo vertę.

Abu mūsų minėti darbai rodo, kaip sunku kitų kraštų tyrinėtojams, plačiau nesusipažinusiems su Tarybų Lietuvos archeologine medžiaga, naujausia literatūra, daryti platesnes išvadas. Kita vertus, ir mūsų respublikos archeologams reikėtų pagalvoti apie archeologinių darbų publikavimą užsienio kalbomis.

Mykolas Michelbertas

¹¹ Bezenberger A. Litauische Gräberfelder. Das Gräberfeld bei Scherner, Sitz. Prussia, H. 17. Königsberg, 1892, Taf. IX: 10, 11; Gräberfeld bei Barsduhnen, Kr. Heydekrug, Sitz. Prussia, H. 21. Königsberg, 1900, Abb. 33.